

במרנז

קובץ מחקרים
כרך א'

תנועה

עורכים:
גיא ד' שטיבל
דורון בן-עמי
אמיר גורזלזני
יותם ספר
עידו קור

במרכז

קובץ מחקרים

כרך א'

המכון לארכאולוגיה ע"ש סוניה ומרקו נדלר
החוג לארכאולוגיה ותרבויות המזרח הקדום ע"ש יעקב מ' אלקוב
בית הספר למדעי היהדות וארכאולוגיה ע"ש חיים רוזנברג
הפקולטה למדעי הרוח ע"ש לסטר וסאלי אנטון

מחקרי הכנס השנתי "במרכז" הראשון
פרי שיתוף פעולה בין מרחב מרכז של רשות העתיקות והחוג לארכאולוגיה ותרבויות המזרח הקדום
והמכון לארכאולוגיה ע"ש סוניה ומרקו נדלר של אוניברסיטת תל אביב
שהתקיים ב-26 אפריל, 2018 באוניברסיטת תל אביב

כריכה: Illusions of Arabia © George Steinmetz

עיצוב גרפי: אילת גזית

© המכון לארכאולוגיה, אוניברסיטת תל אביב, תשפ"ב

מסת"ב 978-965-266-066-4
הודפס בישראל תשפ"ב

במרכז

קובץ מחקרים

כרך א'

תנועה

עורכים:

גיא ד' שטיבל, דורון בן-עמי, אמיר גורזלזני, יותם ספר ועידו קור

אמרי וקלייר יאס פרסומים בארכאולוגיה
המכון לארכאולוגיה, אוניברסיטת תל אביב

מחברים ועורכים

פז, יצחק
רשות העתיקות
yitzhakp@israntique.org.il

פינקלשטיין, ישראל
אוניברסיטת חיפה
ואוניברסיטת תל אביב
fink2@tauex.tau.ac.il

קוברין, פדריקו
רשות העתיקות
fede@israntique.org.il

קוק, עידו
אוניברסיטת תל אביב
idokoch@tauex.tau.ac.il

שטיבל, גיא ד'
אוניברסיטת תל אביב
guystiebel@tauex.tau.ac.il

שרון, עדנה
רשות העתיקות
stern@israntique.org.il

שרביט, יעקב
רשות העתיקות
koby@israntique.org.il

טנדלר, אברהם ש'
רשות העתיקות
avrohomt@israntique.org.il

טפר, יותם
רשות העתיקות
yotam@israntique.org.il

יטאח, גלעד
רשות העתיקות
ואוניברסיטת בר-אילן
giladit@israntique.org.il

מאירי, מירב
אוניברסיטת תל אביב
meirav.meiri@gmail.com

מרמלשטיין, מיכל
רשות העתיקות
michalmr@israntique.org.il

ספיר-חן, לידר
אוניברסיטת תל אביב
lidarsap@tauex.tau.ac.il

עין-מור, דניאל
רשות העתיקות
einmor@israntique.org.il

עמיצור, יאיר
רשות העתיקות
yairam@israntique.org.il

אלעד, איתי
רשות העתיקות
itaie@israntique.org.il

בארי, רון
רשות העתיקות
beeri@israntique.org.il

בן-עמי, דורון
רשות העתיקות
doronb@israntique.org.il

בקסטון, ברידג'יט
אוניברסיטת רוד איילנד
babuxton@uri.edu

גורזלזני, אמיר
רשות העתיקות
amir@israntique.org.il

גצוב, נמרוד
רשות העתיקות
getzov@israntique.org.il

טאנר, אדריאן
אוניברסיטת ממוריאל,
קנדה
atanner@mun.ca

טורגה, חגית
רשות העתיקות
torge@israntique.org.il

תוכן עניינים

iv*, iv	מחברים ועורכים
vii*, vii	פתח דבר
	1 בתנועה עם ציידים-לקטים סאב-ארקטיים
1*	אדריאן טאנר
	2 תנועת בעלי-חיים בתקופות הברונזה והברזל:
	מסקנות ממחקר דנ"א של חזירים ובקר
1	מירב מאירי וישראל פינקלשטיין
	3 עליה ונפילה: היחסים בין אדם לחמורים בתקופות
	הברונזה והברזל בדרום הלבנט
9	לידר ספיר-חן
	4 בדרך לעולם הבא? על חידת מבנה אבן מן התקופה הכלקוליתית
19	גלעד יטאח
	5 בדרך אל העיר: מרכזיותו של היישוב בעין אסור בתקופת ה"ב"ק 1 ב
25*	איתי אלעד ויצחק פז
	6 אמבטי ישיבה הלניסטים בחוות חקלאיות חשמונאיות
37*	אברהם ש' טנדלר
	7 "שוד ושבר": סחר עתיקות בתקופה האסלאמית הקדומה
35	חגית טורגה

47	8	בין המצודה והמקדש: על מנהל ופולחן בחוף נהריה רון בארי, נמרוד גצוב ויאיר עמיצור
51*	9	רצפות הצדפים במצד חשביהו: מסורת אדריכלית מקומית? דניאל עין-מור, מיכל מרמלשטיין ופדריקו קוברין
75*	10	"זבל של האחד אוצר לאחר": סיפורה של ספינה רומית מקיסריה יעקב שרביט וברידיג'יט בקסטון
93*	11	הפעילות הימית ביפו בתקופה הממלוכית והעות'מנית הקדומה: עדות כלי החרס מרמלה עדנה שטרן
117*, 67		תקצירים

פתח דבר

“All entities move and nothing remains still”—

Plato (*Cratylus*, 401d)

“Consciousness is only possible through change;
change is only possible through movement”—

Aldous Huxley, *The Art of Seeing*

“When there is in nature no fixed condition, how
much less must there be in the life of a people, beings
endowed with mobility and movement!”—

Jose Riza

אנו שמחים לציין את הולדתה של סדרת דברי הכנס השנתי: “במרכז” (In Centrum), שזהו לה הכרך הראשון, פרי שיתוף פעולה בין מרחב מרכז של רשות העתיקות והחוג לארכאולוגיה ותרבויות המזרח הקדום והמכון לארכאולוגיה של אוניברסיטת תל אביב. הכנס שם לו למטרה להעמיד תְּמָה מרכזית אחת במוקד כל כינוס שנתי ולבחון אותה ממגוון גישות מחקריות, במבט חוצה תקופות ובמרחבים גיאוגרפים מגוונים. הכינוס הראשון והקובץ הדו-לשוני הרואה כעת אור הוקדשו לנושא ה”תנועה” במובנה הרחב, שנבחן באספקלריה של “שלושת ה-M: Movement, Motion and Mobility”. המשתתפות והמשתתפים דנו במסגרתם בהיבטים של תנועה במרחב, הן של בני אדם והן של בעלי חיים, כמו גם תנועה של פריטי תרבות חומרית, כשברקע הדברים עומדת תפיסת השינוי, הלכה למעשה, כתנועה בזמן. לצד היבטי התנועה והשינוי האמורים, באה לידי ביטוי ההכרה שלתנועה בטבע יש היבטים מחזוריים בעלי מקצב קבוע. תנועת גרמי

השמים, חילופי עונות השנה, נדידת בעלי החיים העונתית לצד השתנות הפלורה היוו סוג של שעון ובמידה לא מבוטלת לוח שנה לחיים האנושיים, הן עבור קבוצות ציידים-לקטים והן עבור יושבי הקבע; ובמילותיו של ירמיהו: "גם חסידה בשמים ידעה מועדיה ותר וסיס ועגור שמרו את עת באֶנָה" (חז).

כבר משלביה המוקדמים עסקה המחשבה הארכאולוגית בנגזרות של תנועה מתוך הניסיון להסביר שינויים תרבותיים. כך ייחסו האוחזים בגישה השלטת במחצית הראשונה של המאה הכ', "ההסטוריה של תרבויות" (culture history), שינויים חומריים ותרבותיים למכניזמים של הגירה ופלישה של גורמי חוץ, כשמולם הועמדו במשך הזמן הסברים שהתבססו על גישות דיפוזיוניות. השינוי הפרדיגמטי שהביאה איתה ה"ארכאולוגיה החדשה" (processual archaeology) בשנות ה-60 וה-70 של המאה הקודמת תפס את התרבות כמערכת ושם דגש על הארכאולוגיה כמדע, כולל לימוד ממצבים חיים – אתנוארכאולוגיה (ethnoarchaeology). הביקורת של "הארכאולוגיה הפרשנית", המוכרת במקומותנו גם כ"ארכאולוגיה בתר-תהליכית" (post-processual archaeology), על גישות אלה הביאה בין יתר הדברים את מרכיבי הסמליות והאדאולוגיה בפעילות האנושית, כולל זו של הפרט, לחזית הדיון המחקרי, נתנה מקום לרקע של החוקרים עצמם והעמידה במוקד אוכלוסיות וקבוצות שהיו בעבר בשולי המחקר. ביטוי בקובץ שלפנינו לגישות אלה הוא המאמר הפותח את הקובץ, פרי מחקרו ארוך השנים של פרופ' אדריאן טאנר, על ריבוי הרבדים הסמליים השזורים בהתנהלות נשואי המחקר שלו במרחב הסאב-ארקטי הקנדי. ברי שהפיתוחים הטכנולוגיים והמתודולוגיים של מדעי הארכאולוגיה במהלך העשורים האחרונים פתחו אפשרויות חדשות לבחינת סוגיות ישנות. די אם נציין את המחקרים הפטרוגרפיים והארכומטלורגיים המאפשרים לא רק זיהוי טביעת אצבע כימית ופיסיקלית אלא גם מעקב אחרי תנועת פריטים במרחב ודפוסי התנועה וההפצה שלהם. אפשרויות מחקר נוספות נפתחו עם רתימת הכימיה המולקלרית למחקרי ניתוח שְׁיִיִּרִים (residue analysis) ותחום חם במיוחד הנקשר ישירות בתנועה, הוא פריצת הדרך בתחום הדנ"א הקדום, הן בהקשר של בני האדם וההומינידים והן בהקשר בעלי החיים, היבט שקיבל ביטוי בהרצאות הכנס ובמאמרי הקובץ הנוכחי.

ככלל, הארכאולוגיה של התנועה, העוסקת הן באמצעים והן בתוואי הדרך והמרחב בהם נעו אנשים, עשתה כברת דרך ארוכה בשנים האחרונות, תוך שימוש באמצעי חישה מרחוק, כרפנים, לוינים וסונארים תת-מימיים. התקדמות רבה נעשתה בלימוד כלי התחבורה, תיעוד הנתיבים והדרכים הממוסדות יותר ומסודרות פחות במרחב, כולל

המתקנים מלווי הדרך במרחב היבשתי ולא פחות במרחב התת-ימי. העשור האחרון, טרום מגיפת הקרונה, התאפיין יותר מכל בתנועה של בני-אדם, קבוצות ואוכלוסיות. על רקע זה מעניין לבחון מחדש פרדיגמות הקשורות בשינויים תרבותיים ולהתבונן לא רק במכניזמים של תופעות אלה אלא גם בסוכנים (agents). אין ספק שלעבודות האנתרופולוגיות והסוציולוגיות, כמו גם לימוד ה"תרבות החומרית" (material culture) של הפליטים על רבדיהן השונים המתקיימות היום תהיה תרומה לא מבוטלת והשפעה על הדרך בה אנו מתבוננים, חוקרים ותופסים את העבר.

מושב הפתיחה של הכנס, תחת הכותר "בדרך כל בשר", הוקדש לדו-שיח בין פרופ' אדריאן טאנר, מאוניברסיטת ממוריל, קנדה, לבין פרופ' רן ברקאי, מאוניברסיטת תל אביב, אודות מארג היחסים והממשק בין חיות ובני אדם, בדגש על תנועה, בקרב האינדיאני ובני הקרי (Cree) שבמרחב הסאב-ארקטי הקנדי. המושב הראשון, "על הדרך", הוקדש להרצאות שעסקו בדרכים, במרחב המדברי כמו גם בזה העירוני, ובמקרה זה בדגש על פולחן ותפיסה למניאלית. המושב השני, "דרך ארץ – חברה בתנועה", הציג זוויות מתודולוגיות שונות ללימוד תנועת האדם הקדמון במרחב, על סמך נתוני הדנ"א הקדום, כמו גם באמצעות שחזור האקלים והסביבה כרקע וכתשתית לתנועה זו. בנוסף נבחנו במסגרת המושב מנהגי קבורה כראי להגירת אוכלוסיה והאבולוציה של הריקוד. מקום מיוחד יוחד בכנס לחוקרות/ים צעירות/ים בדמות מושב "קצר ולעניין", במסגרתו נדון מבחר רחב של נושאים הנקשרים בתנועה בהרצאות ממוקדות בסגנון TED – החל בחזרה של קבוצות ציידים-לקטים בפליאולית התחתון לנקודות מועדפות במרחב, דרך קבורה בכלקולית והצעדים הראשונים ליישוב עירוני בברונזה הקדומה, עבור במנהגי רחצה בעת ההלניסטית וכלה בארכאולוגיה חושית הקשורה ברחוב המדורג בירושלים וקמע לכבילת סוסים באנטיוכיה. מושבי אחר-הצהרים נפתחו בדיון באובייקטים בתנועה – "חי, צומח, דומם" – שבמסגרתו הוצגה תנועת בעל חיים מבויתים במרחב על בסיס מחקר דנ"א עתיק לצד שינויים פונקציונאליים וסמליים בשימוש בחיות משא בתקופות הברונזה והברזל. כמו כן הוצגו חידושים בחקר השימוש בצמחים בתקופה העבאסית בירושלים והמושב נחתם בבחינת סחר בעתיקות בתקופה המוסלמית הקדומה. המושב שנעל את היום הוקדש למרחב הימי: דרך היום – מסחר ותנועה ימית. בין היתר הוצגו במסגרתו דיונים במתודולוגיה של בחינת הפעילות הימית בתקופת הברונזה והברזל, בנוכחות היוונית במאה ה' לפסה"נ במישור החוף ובטרופה רומית מנמל קיסריה. המושב נחתם בבטויים לקשרי מסחר ימיים בתקופה הממלוכית והעות'מנית כפי שהם עולים מלימוד כלי חרס מרמלה.

הקובץ שלפנינו מחזיק סך 11 מאמרים הערוכים על-פי שלושה נושאים תמתיים. הנושא הראשון מאגד שלושה מחקרים הנוגעים בממשק בין בני האדם ובעלי חיים. הספר נפתח כאמור במאמרו של אדריאן טאנר המתמקד בתנועה של ציידים ולקטים במרחב הסאב-ארקטי הקנדי, תנועה המבוססת על ההכרות האינטימית של הסביבה ותפיסתה בידיהם כיחידה הוליסטית, כחלק מהמחזור הקבוע של הטבע. מאמרם של מירב מאירי וישראל פינקלשטיין מסכם את הנתונים החדשים העולים מתוך מחקר דנ"א השוואתי של עצמות חזיר ובקר בארץ וביוון המלמד על תנועת בעלי חיים בתקופות הברונזה והברזל. מאמרה של לידר ספיר-חן בוחן מנקודת מבט ארכאוזואולוגית את השינויים הכלכליים והסימבולים במעמדם של בהמות משא בתקופות אלה. הנושא השני, "הכל זורם (panta rhei)", מתמקד בהליכי התפתחות ושינוי של מתקנים ויישובים, החל במאמרו של גלעד יטאח, "בדרך לעולם הבא?", שבוחן את מהותו של מבנה אבן כלקולית עגול במרחב לוד. התמה של "הדרך אל העיר" עומדת במוקד מאמרם של יצחק פז ואיתי אלעד שמציג את מרכזיותו של היישוב בעין אסור (אסוויר) בתקופת הברונזה הקדומה א'. חלק זה נחתם בידי אברהם טנדלר, שמתמקד ב"מנהגים זורמים" ובאמבט הישיבה ההלנסטי כבסיס להתפתחות מתקני הטבילה היהודים – המקוואות. הנושא האחרון, "דרך הים – מנהל, מסחר ותנועה ימית", עוסק בממשק של מרחב החוף עם המרחב הימי ובמסגרתו נדונים ארבעה מאמרים. רון בארי, נמרוד צבוב ויאיר עמיצור עוסקים במנהל ופולחן בחוף נהריה. דניאל עין-מור, מיכל מרמלשטיין ופדריקו קוברין סוקרים את הביטוי לנוכחות יוונית במצד חשביהו כפי שעלה מממצאי החפירות האחרונות באתר. הממצא החומרי של טרופה רומית מימה של קיסריה עומד במוקד מאמרם של יעקב שרביט וברידג'יט בקסטון. חותם את הכרך מאמרה של עדנה שטרן המוקדש לתרבות חומרית קרמית מיובאת שנמצאה ברמלה ושופכת אור על מארג הקשרים עם נמל יפו והמרחב בתקופה הממלוכית והעות'מנית.

זו לנו חובה נעימה להודות לכל מי שסייעו ותרמו לכנס ולהפקת הקובץ המלווה. תודה למר אלי איסקוזידו, מנהל רשות העתיקות, למר ישראל חסון, מנהלה בזמן קיום הכנס, לפרופ' גדעון אבני, המדען הראשי של רשות העתיקות, ולד"ר עמית שדמן, מנהל מרחב מרכז הנוכחי ברשות העתיקות. אנו אסירי תודה לפרופ' עודד ליפשיץ, ראש המכון לארכאולוגיה של אוניברסיטת תל אביב, לפרופ' רן ברקאי, ראש החוג לארכאולוגיה ותרבויות המזרח הקדום במועד קיום הכנס, ולפרופ' יובל גדות, מחליפו בתפקיד, על תמיכתם וסיועם גם בחומר במימוש הכנס ובהבאת הדברים לפרסום. תודתנו נתונה לסגן הרקטור של אוניברסיטת תל-אביב, פרופ' אייל זיסר, שתמיכתו אפשרה את הגעתו

לארץ ואירוחו של פרופ' אדריאן טאנר. תודה מקרב לב שלוחה לוועדה האקדמית המלווה ובמיוחד לסיועם של פרופ' רן ברקאי וד"ר פטר גנדלמן. זר תודות לגב' נירית קדם מהמכון לארכאולוגיה של אוניברסיטת תל אביב ולצוות הסטודנטיות/ים שתחת ידה, שטביעת האצבע של טוב טעמה וקפדנותה ניכרה היטב ביום הכנס. תודה שלוחה גם ליוני עמרני ואפרת נידם מרשות העתיקות שסיועו רבות בתפעול הכנס, כמו גם לאיתמר בן-עזרא מן המכון לארכאולוגיה שעיצב את כרזת הכנס. תודתנו מסורה לשלומה דן-גור מרשות העתיקות על הסיוע שלא יסולא בפז מאחורי הקלעים בקשר עם המחברים. תודה מקרב לב נתונה לציפי קופר-בלאו, מנהלת הפרסומים של המכון לארכאולוגיה, על עריכת הלשון של המאמרים באנגלית ועל הבאת כרך זה לדפוס, ולאילת גזית על עבודת העיצוב הגרפי הקפדנית. מקצועיותן היא האחראית לדמותו של הכרך. אף שניתן כאמור לטעון שהדבר הקבוע היחיד ביקום הוא השינוי, אנחנו תקווה שהכנס והקובץ המלווה אותו יהפכו למסורת של קבע.

העורכים

תנועת בעלי-חיים בתקופת הברונזה והברזל: מסקנות ממחקר דנ"א של חזירים ובקר

מירב מאירי | אוניברסיטת תל-אביב
ישראל פינקלשטיין | אוניברסיטת חיפה ואוניברסיטת תל-אביב

הקדמה

תקופת הברונזה המאוחרת במזרח אגן הים התיכון (1550–1150 לפסה"נ) התאפיינה בשגשוג כלכלי ובקשרי מסחר מפותחים בין העולם האגאי לבין הלבנט, אך הסתיימה בקריסה תרבותית וכלכלית (לדוגמה: קליין 2014). האימפריות הגדולות התפרקו וקבוצות אנשים החלו להגר במספרים גדולים במרחב (לדוגמה: יסעור-לנדאו 2010). במחקר זה ניסינו לשפוך אור על מוביליות אנושית בתקופה זו, תוך שימוש בדנ"א קדום של חזירים ופרות מביתים. דנ"א קדום הוא כלי רב ערך במחקר אוכלוסיות קדומות, ונעשה בו שימוש תדיר על מנת למצוא מענה לשאלות הקשורות לתנועת בעלי חיים ובני אדם (לדוגמה לרסון ואחרים 2005; פלציה ואחרים 2007). זאת שכן החתימה הגנטית מאפשרת לאתר את מוצאם של בעלי חיים ברזולוציה ודיוק ששיטות מורפולוגיות מתקשות לספק, אלא אם מדובר במקרים של שימור יוצא דופן. הבחירה בחזירים ופרות אינה מקרית. עצמות חזירים ופרות שכיחות באתרים ארכאולוגיים, והשימוש בבעלי חיים אלה הוא תלוי תרבות. לכן ניתן בעזרתן ללמוד על הגירה, מסחר, חקלאות, דפוסי תזונה ומנהגי מטבח.

* המאמר מתבסס על ההרצאה שניתנה בכנס "במרכז" הראשון והוא מציג סיכום של שלושה מאמרים (מאירי ואחרים 2013; מאירי ואחרים 2017; ספיר-חן, מאירי ופינקלשטיין 2015). אנו מודים לקרן משפחת שמוניס (The Shmunis Family Foundation), לקרן דן דוד (The Dan David Foundation), ולמוזיאון הטבע ע"ש שטיינהרדט על תמיכתם בפרויקט. המחקר מומן בחלקו ע"י European Research Council (מענק מס' 229418).

מחקר על חזירים נוגע גם בשאלת גבולות אתניים. בישראל, שכיחות עצמות חזירים משתנה בין אתר לאתר ובין התקופות השונות (ספיר-חן, מאירי ופינקלשטיין 2015). לדוגמה, בתקופת הברזל המוקדמת (1150–950 לפסה"נ) נמצאו עצמות רבות של חזירים מבויתים באתרים פלישתים עירוניים לאורך מישור החוף הדרומי של ארץ-ישראל (הסה 1990). מאידך, באתרים אחרים, בעיקר ביישובים הרריים המייצגים את ימי צמיחת ישראל הקדום עצמות החזיר נדירות, או שאינן קיימות כלל (ספיר-חן, מאירי ופינקלשטיין 2015). מספרם הגבוה של החזירים באתרים הפלשתים מעלה את שאלת מוצאם: האם "גויי הים" ניזונו מחזירים מקומיים, או הביאו עמם חזירים אירופאים מארצות מוצאם? מאחר שאין הבדלי גודל וצורה משמעותיים בין חזירים מישראל לחזירים מדרום אירופה, הרי שמחקר גנטי המשלב תוצאות מבחינת דנ"א מודרני וקדום יכול לשפוך אור על נושא זה.

במחקרנו אספנו עצמות ושיניים של חזירים ופרות מאתרים ארכאולוגים בישראל ויוון, בעיקר מתקופות הברונזה והברזל. מרבית העצמות נאספו משני אתרי מפתח: מגידו, אתר מרכזי לתקופת הברונזה ובראשית תקופת הברזל בדרום הלבנט, וטירינס (Tiryns) בפולופונז, אחד האתרים החשובים ביותר מן התקופה ההלדית המאוחרת (תקופת הברונזה המאוחרת) באגן האגאי. עצמות חזירים נאספו גם מאתרים ארכאולוגיים אחרים ברחבי ישראל – החל בתקופה הניאוליתית וכלה בימי הביניים (בקירוב מ-9500 לפסה"נ ועד 1200 לסה"נ).

מיצוי הדנ"א התבצע במעבדה נקייה, וחלקים מן המיטוכונדריה הוגברו. רצפי הדנ"א הושוו לרצפים הקיימים בבנק הגנים, ויחסי הקרבה בין הדגימות נבחנו בשיטות פילוגנטיות (מאירי ואחרים 2013; מאירי ואחרים 2017).

תוצאות ודין

חזירים

אוכלוסיית חזירי הבית מתחלקת, גנטית, לשלוש קבוצות עיקריות: אירופאית, מזרח תיכונית ומזרח אסייתית (לרסון ואחרים 2005; לרסון ואחרים 2007א). להפתעתנו, לכל 25 חזירי הבר המודרניים מישראל שנבדקו במחקר יש מאפיינים גנטיים של חזירים אירופאיים; זאת בניגוד לחזירי בר ממדינות שכנות כגון סוריה, טורקיה ומצרים, שמאפייניהם הגנטיים הינם מזרח תיכוניים. פירושו של דבר שבתקופה מסוימת בעבר הובאו חזירים אירופאיים לארץ-ישראל ולאחר מכן הם השתלטו על אוכלוסיית החזירים המקומית (מאירי ואחרים 2013).

התוצאות מהדגימות הקדומות בישראל מלמדות שחזירים מתקופת הברונזה הינם בעלי חתימה גנטית מקומית, מזרח תיכונית. חזירים עם חתימה גנטית אירופאית החלו להופיע החל בראשית תקופת הברזל ב', ב-900 לפסה"נ לערך (מאירי ואחרים 2013). ניתן לשער שחזירים אירופאיים ראשונים הובאו מאירופה לאזורנו על ידי "גויי הים", שהיגרו מן המרחב האגאי/דרום אנטוליה לחופי הלבנט במאות ה-12 וה-11 לפסה"נ. במילים אחרות, ייתכן שהפלישתים, קבוצה מ"גויי הים" שהתיישבה בין היתר בעזה, אשקלון ובאשדוד, הביאו עמם את אבותיהם של חזירי הבר הקיימים כיום בישראל. חיזוק להשערה שחזירי בית "אירופאים" הגיעו לדרום הלבנט התקבל גם מן התוצאות עבור דגימות מיוון. ממצאינו מעלים שלחלק מהחזירים מיוון חתימה גנטית אירופאית, בעוד שלאחרים חתימה גנטית מזרח תיכונית, מה שמצביע כנראה על תנועה דו-כיוונית בין האזורים הללו (מאירי ואחרים 2017).

"גויי הים" הגיעו לחופי הלבנט בפרק הזמן שבין 1150 ל-950 לפסה"נ. אם כך הדבר, מדוע אנו נתקלים בחזירים "אירופאים" בישראל לראשונה רק בשנת 900 לפסה"נ בערך? הסיבה לכך יכולה לנבוע מכמה גורמים: ייתכן שהמדגם שעליו עבדנו לא היה גדול מספיק. פרט לכך, הדגימות הקדומות ביותר מהן הצלחנו להפיק דנ"א באות בעיקר ממגידו, בשעה שדגימות מפלשת לא הכילו דנ"א, ככל הנראה כתוצאה מתנאי שימור ירודים (מאירי ואחרים 2013). ייתכן, אם כך, שבעבר זמן מה עד שהחזירים ה"אירופאים" התפשטו מפלשת לצפון הארץ. חזירים "אירופאים" נוספים הובאו ככל הנראה לאזורנו גם בתקופות מאוחרות יותר: בתקופה הרומית-ביזנטית ובתקופה הצלבנית. דומה שחלק מחזירי הבית ה"אירופאים" הצליחו לברוח והתרבו עם חזירי בר מקומיים, או שדחקו אותם אקולוגית. ברי שצאצאי החזירים ה"אירופאים" הקדומים הללו הם חזירי הבר היחידים שחיים היום בישראל.

בקר

הגנטיקה של פרות מבויתות (*Bos taurus*) נחקרה באופן אינטנסיבי. נמצא שבדומה לחזירים, גם בבקר מתקיימת התאמה (אם כי פחות חזקה) בין החתימה הגנטית המיטוכונדרילית למיקום. כלומר, ניתן לשייך חתימה גנטית למיקום גיאוגרפי באופן טוב יחסית, וכך ללמוד על תנועתיות (מוביליות; טרוי ואחרים 2001). לפי מחקרים שנערכו על דנ"א מיטוכונדרילי, אוכלוסיית הפרות המודרניות בעולם מתחלקת לחמש קבוצות גנטיות עיקריות (Haplogroups): אחת שתפוצתה בעיקר באפריקה, אחת במזרח התיכון, אחת ביפן, ושתי קבוצות שנפוצות בעיקר באירופה. דרום הלבנט הוא ככל הנראה אחד ממרכזי הביות של הבקר, ולכן המגוון הגנטי כאן הוא הגדול ביותר באופן

כזה שניתן למצוא עדויות גנטיות לקיום בקר מכל הקבוצות, לבד מן הקבוצה הנפוצה ביפן (טריו ואחרים 2001).

החתימה הגנטית של הדגימות העתיקות מיוון תואמת לדגימות מאירופה. שתי הקבוצות הגנטיות העיקריות שמצויות באירופה חיו בעבר גם ביוון. בנוגע ללבנט, הרי בעוד שבבקר מתקופת הברונזה המאוחרת מצאנו עדות לארבע קבוצות גנטיות מרכזיות, במעבר לתקופת הברזל חל שינוי. בתקופה זו עלתה שכיחות הבקר מהקבוצה הגנטית החמישית, הנפוצה כיום באפריקה. בנוסף, דגימה אחת מתוך חמש הדגימות נשאה מוטציה, השכיחה בקרב פרות מודרניות במצרים (מאירי ואחרים 2017).

בניגוד לממצא בחזירים, לא מצאנו בדנ"א הקדום של הבקר עדויות לקשר בין האזור האגאי לבין דרום הלבנט. למרות שיש חפיפה של הקבוצות הגנטיות, בתוך הקבוצות הדגימות מיוון נושאות מוטציות אחרות מהמוטציות הקיימות בדרום הלבנט; כלומר הן לא חולקות את אותה חתימה גנטית. גם אם פרות אכן הועברו בין אזורים אלה, מדובר, כך נדמה, במספרים קטנים, כך שלא הייתה לכך השפעה על האוכלוסייה המקומית (מאירי ואחרים 2017). חזירים הינם בעלי חיים שהיו מותאמים היטב לשינוע בספינות שהפליגו בים התיכון בימי קדם. החזיר אוכל כל (כולל מתוך שופכין שמקורם אנושי), והוא בעל אחוזי שומן גבוהים, שמקנים לו יכולת שרידות לאורך זמן בספינה (הסה 1990; הריס 1987). יתרה מזו, חזירים צעירים הינם קטנים וניתן היה להוביל אותם בים לצורך יצירת גרעין רביה במקומות חדשים (כפי שעשו הפולינזים באוקיינוס השקט במשך אלפי שנים; לרסון ואחרים 2007ב).

בנוגע לבקר, לאור העלייה בשכיחות הקבוצה הגנטית הנפוצה כיום באפריקה לאורך ציר הזמן, אנו מניחים שבתקופת הברונזה המאוחרת התקיימו קשרי מסחר עם מצרים, להם יש עדויות רבות בתעודות היסטוריות ובחפצים שנתגלו בחפירות, שבאו לידי ביטוי בהעברה של פרות ממצרים לדרום הלבנט (מאירי ואחרים 2017).

הזבו (*Bos indicus*), פרה שביתה בהודו, הגיעה למצרים באלף השני לפסה"נ (מאתיוס 2002). באפריקה של ימינו אחוז גבוה מהבקר מכיל אחוז מסוים של זבו. לאור קיומם של קשרי המסחר בין מצרים לדרום הלבנט, ניתן היה לשער שבקר בישראל יישא חתימה גנטית שמקורה בזבו (דקר ואחרים 2014). לצורך בחינת סוגיה זו החלטנו להפיק ולהגביר מאותן דגימות עתיקות, שריצוף הדנ"א המיטוכונדריאלי שלהן היה מוצלח, חלק מכרומוזום ה-Y, שמורש רק מהאב ורק לצאצאיו הזכרים.

הצלחנו להפיק דנ"א שמקורו בכרומוזום ה-Y משתי דגימות (האחרות היו כנראה של פרות ולא של פרים ולכן לא נשאו כרומוזום Y). דגימה אחת, מאסינה שביוון (שתוארכה

ל-3100–2000 לפסה"נ), זוהתה כפר מבויית. לעומתה, הדוגמה ממגידו (שתוארכה ל-900 לפסה"נ) זוהתה כזבו. כלומר הדגימה ממגידו היא פר שהמיטוכונדריה שלו (שקיבל מאמו ומשויכת לשושלת האמהית שלו) מקורה בפרה מבוייתת, אך כרומוזום ה-Y שלו (שקיבל מאביו ומורש מאב לבנו, כלומר מעיד על השושלת האבהית) מקורו בזבו. כלומר, הפר ממגידו היה בן כלאיים שאמו פרה מקומית ואביו זבו (מאירי ואחרים 2017).

לאור נתונים אלה מתבקש לשאול מדוע להכליא פרה עם זבו? הזבו עמיד יותר לחום וליושב מהבקר המקומי – בלוטות הזיעה שלו גדולות יותר ופועלות בצורה יעילה יותר מאלה של בקר מבויית. זאת ועוד, הזבו עמיד יותר לקרציות, למחלות הנגרמות מעקיצות יתושים ולמחלות מעיים (אפשטיין 1971). עקומות אבקת הצמחים מגלעיני קרקע שהוצאו מקרקעית הכנרת מלמדות על משבר אקלימי בסוף תקופת הברונזה המאוחרת; במקביל ניתן להבחין בעליה בגידול דגנים בין השנים 1200 ו-1100 לפסה"נ בערך (לנגוט ואחרים 2015). בנוסף לכך, במגידו של תקופת הברונזה המאוחרת ניכרת עליה באחוז הבקר, בקר שנשחט בגיל מתקדם, מה שמרמז שהוא שימש לחריש (פינקלשטיין ואחרים 2017). נתונים אלה מצטרפים לידיעות טקסטואליות על בצורות ורעב בין 1250 ל-1100 לפסה"נ בערך. אנו משערים שממצאים אלה מלמדים על כך ששטחי הדגן הוגדלו כתגובה לבצורות (שפגעו בראש ובראשונה באזורי הספר של הלבנט), מה שהביא לשימוש מוגבר בבקר לעבודת האדמה (פינקלשטיין ואחרים 2017). אנו מניחים שהזבו הובא לכנען ממצרים בתקופת הברונזה המאוחרת, כיוון שהתאים לתנאי היושב, והוכלא עם הבקר המקומי (פינקלשטיין ואחרים 2017).

מאחר שבידנו רק דוגמת זבו אחת (זמנה 900 לפסה"נ בערך), אין אנו יודעים מתי בדיוק נעשתה ההכלאה ואם היא נעשתה באזורנו או במצרים. אנו מציעים שההכלאה נעשתה בתקופת הברונזה המאוחרת, כשהשלטון המצרי בכנען נדרש להרחבת כלכלת הגרעינים כדי לייצב את החקלאות באזורי הספר של הפרובינקיה.

סיכום

דנ"א קדום מאפשר להתחקות אחרי ההיסטוריה של בעלי החיים ודפוס תנועתם לאורך ציר הזמן. המחקר שלנו הצביע על כך שחזירים מבוייתים שהובאו מאירופה, ככל הנראה על ידי "גויי הים" בתקופת הברזל המוקדמת, השתלטו על אוכלוסיית חזירי הבר המקומית. פרות מקומיות הוכלאו בתקופת הברונזה המאוחרת עם זבו שמקורו במצרים, כדי ליצור בני כלאיים עמידים לתנאי סביבה יבשים, זאת במטרה להרחיב את שטחי התבואה עבור חבלי הספר של הפרובינקיה המצרית בכנען.

ביבליוגרפיה

אפסטיין 1971

Epstein, H. 1971. *The Origin of the Domestic Animals of Africa*, Leipzig.

דקר ואחרים 2014

Decker, J.E., McKay, S.D., Rolf, M.M., Kim, J.-W., Alcalá, A.M., Sonstegard, T.S., Hanotte, O., Götherström, A., Seabury, C.M., Praharani, L., Babar, M.E., de A. Regitano, L.C., Yildiz, M.A., Heaton, M.P., Liu, W.-S., Lei, C.-Z., Reecy, J.M., Saif-Ur-Rehman, M., Schnabel, R.D. and Taylor, J.F. 2014. Worldwide Patterns of Ancestry, Divergence, and Admixture in Domesticated Cattle. *PLoS Genet* 10(3), e1004254.

הסה 1990

Hesse, B. 1990. Pig Lovers and Pig Haters: Patterns of Palestinian Pork Production. *Journal of Ethnobiology* 10: 195–225.

הריס 1987

Harris, M. 1987. *The Sacred Cow and the Abominable Pig: Riddles of Food and Culture*. New York.

טרוי ואחרים 2001

Troy, C.S., MacHugh, D.E., Bailey, J.F., Magee, D.A., Loftus, R.T., Cunningham, P., Chamberlain, A.T., Sykes, B.C. and Bradley, D.G. 2001. Genetic Evidence for Near-Eastern Origins of European Cattle. *Nature* 410: 1088–1091.

יסעור-לנדאו 2010

Yasur-Landau, A. 2010. *The Philistines and Aegean Migration at the End of the Late Bronze Age*, Cambridge.

לנגוט ואחרים 2015

Langgut, D., Finkelstein, I., Litt, T., Neumann, F.H. and Stein, M. 2015. Vegetation and Climate Changes During the Bronze and Iron Ages (~3600–600 BCE) in the Southern Levant Based on Palynological Records. *Radiocarbon* 57: 217–236.

לרסון ואחרים 2005

Larson, G., Dobney, K., Albarella, U., Fang, M., Matisoo-Smith, E., Robins, J., Lowden, S., Finlayson, H., Brand, T., Willerslev, E., Rowley-Conwy, P., Andersson, L. and Cooper, A. 2005. Worldwide Phylogeography of Wild Boar Reveals Multiple Centers of Pig Domestication. *Science* 307: 1618–1621.

לרסון ואחרים 2007

Larson, G., Albarella, U., Dobney, K., Rowley-Conwy, P., Schibler, J., Tresset, A., Vigne, J.D., Edwards, C.J., Schlumbaum, A., Dinu, A., Balacsescu, A., Dolman, G., Tagliacozzo, A., Manaseryan, N., Miracle, P., Van Wijngaarden-Bakker, L., Masseti, M., Bradley, D.G. and Cooper, A. 2007. Ancient DNA, Pig Domestication, and the Spread of the Neolithic into Europe. *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States* 104: 15276–15281.

לרסון ואחרים 2007ב

Larson, G., Cucchi, T., Fujita, M., Matisoo-Smith, E., Robins, J., Anderson, A., Rolett, B., Spriggs, M., Dolman, G., Kim, T.H., Thuy, N.T., Randi, E., Doherty, M., Due, R.A., Bollt, R., Djubiantono, T., Griffin, B., Intoh, M., Keane, E., Kirch, P., Li, K.T., Morwood, M., Pedriña, L.M., Piper, P.J., Rabett, R.J., Shooter, P., Van den Bergh, G., West, E., Wickler, S., Yuan, J., Cooper, A. and Dobney, K. 2007. Phylogeny and Ancient DNA of Sus Provides Insights into Neolithic Expansion in Island Southeast Asia and Oceania. *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States* 104: 4834–4839.

מאירי ואחרים 2013

Meiri, M., Huchon, D., Bar-Oz, G., Boaretto, E., Horwitz, L.K., Maeir, A.M., Sapir-Hen, L., Larson, G., Weiner, S. and Finkelstein, I. 2013. Ancient DNA and Population Turnover in Southern Levantine Pigs- Signature of the Sea Peoples Migration? *Nature Scientific Reports UK* 3: 3035.

מאירי ואחרים 2017

Meiri, M., Stockhammer, P.W., Marom, N., Bar-Oz, G., Sapir-Hen, L., Morgenstern, P., Macheridis, S., Rosen, B., Huchon, D. and Maran, J. 2017. Eastern Mediterranean Mobility in the Bronze and Early Iron Ages: Inferences from Ancient DNA of Pigs and Cattle. *Nature Scientific Reports UK* 7: 701.

מאתיוס 2002

Matthews, R. 2002. Zebu: Harbingers of Doom in Bronze Age Western Asia? *Antiquity* 76: 438–446.

ספיר-חן, מאירי ופינקלשטיין 2015

Sapir-Hen, L., Meiri, M. and Finkelstein, I. 2002. Iron Age Pigs: New Evidence on Their Origin and Role in Forming Identity Boundaries. *Radiocarbon* 57: 307–315.

פינקלשטיין ואחרים 2017

Finkelstein, I., Langgut, D., Meiri, M. and Sapir-Hen, L. Egyptian Imperial Economy in Canaan: Reaction to The Climate Crisis at the End of the Late Bronze Age. *Egypt and the Levant*: 249–259.

פלציה ואחרים 2007

Pellecchia, M., Negrini, R., Colli, L., Patrini, M., Milanese, E., Achilli, A., Bertorelle, G., Cavalli-Sforza, L.L., Piazza, A., Torroni, A. and Ajmone-Marsan, P. 2007. The Mystery of Etruscan Origins: Novel Clues from Bos Taurus Mitochondrial DNA. *Proceedings of The Royal Society B-Biological Sciences* 274: 1175–1179.

קליין 2014

Cline, E.H. 2014. *The Year Civilization Collapsed*, Princeton.

עליה ונפילה: היחסים בין אדם לחמורים בתקופות הברונזה והברזל בדרום הלבנט

לידר ספיר-חן | אוניברסיטת תל אביב

הקדמה

שלושה מיני בעלי חיים עיקריים שימשו באזור דרום הלבנט כחיות עבודה (משא וחריש): בקר, חמורים וגמלים. ההיסטוריה של יחסי האדם עם בעלי חיים אלו, המורכבת מן היחס אליהם כחיות בר, את מועד ומרחב הביות שלהם, ואת היחס של האדם אליהם כחיות מבויתות, היא מגוונת. מאמר זה מציג סקירה של היחסים בין האדם לחמור בתקופות הברונזה והברזל בדרום הלבנט. ההבנה של יחסים אלו מתבססת על סקירה של קבורות חמורים והידע הקיים בספרות, אך בעיקר על סקירת שני מקרי מבחן, הראשון מתקופת הברונזה הקדומה בתל עזקה שבשפלה, והשני מתקופת הברזל א' המאוחר מתמנע שבערבה. שני מקרי מבחן אלו מדגימים את היחס המיוחד של האדם אל החמורים, בתקופות בהן הם שימשו כחית המסחר היחידה. מן הנתונים עולה שמנהג קבורות החמורים הוגבל למשך פרק זמן זה. המנהג נפסק, ככל הנראה, בראשית תקופת הברזל ב1 עם הופעתה של חית משא חדשה בדרום הלבנט: הגמל החד-דבשתי.

תקציר יחסי האדם והחמורים טרום ביותם

ביות חמורים החל בשלב מאוחר ביחס לביות שאר חיות המשק (עז, כבש, בקר, חזיר), שביותו במהלך תקופת הניאולית הקדם-קרמי (לסקירה ראו: וין ואחרים 2011). הליך זה התרחש רק לאחר שהתרחב היקף ניצול חיות המשק, ולאחר שחברות אנושיות החלו לנצלן גם לטובת הפקת מוצרים משניים, דוגמת חלב, צמר וחריש, בראשית

התקופה הכלקוליתית. ביות החמורים נחשב כביות מכוון, מאחר ובשלב זה היה כבר לאדם די ידע בכדי שיוכל להעריך מה יהיו תוצאות מניפולציה של עדרים, ובהתאמה נרכשה היכולת לכוון את הברירה המלאכותית לתוצאה הרצויה (זדר 2012). לפיכך סביר גם להניח שתהליך זה היה קצר יותר במשכו מן התהליך רב השלבים של ביות חיות המשק שניצודו לבשר בשלבים מוקדמים יותר של ההיסטוריה האנושית (זדר 2012). העדויות הראשונות לשימוש בחמורים מבויתים, בדמות מידע מורפולוגי וגנטי של ממצא עצמות חמורים, מגיעות ממצרים והן מתוארכות לסוף המאה ה' לפסה"נ (רוסל ואחרים 2008; קימורה ואחרים 2010). הממצא המתועד במצרים כולל קבורות מכוונות של חמורים שלמים בהקשר של קבורות אליטה (רוסל ואחרים 2008). באזור דרום הלבנט, מופיעות העדויות הראשונות לחמורים מבויתים, ככל הנראה כבר באתרים מהתקופה הכלקוליתית (גריגסון 1993), ובאופן ודאי ונרחב החל מתקופת הברונזה הקדומה א' (ראו סקירה: גריגסון 2012א).

חמורים בתקופות הברונזה והברזל בדרום הלבנט

ממצאי עצמות חמורים הם ממצא נפוץ בדרום הלבנט באתרים בני התקופות שלאחר ביותם. ברוב המקרים הממצאים אינם במנח האנטומי המקורי (בארטיקולציה), והם מייצגים שרידים של פעילות יומיומית (וויטשר קנסה 2004). מתוך המקרים המעטים של הטמנות חמורים בארטיקולציה, ומתוך בחינת אופי הטיפול של האדם בבעלי חיים אלו, ניתן להקיש על מנהגי האדם הקשורים בהם ולאופי היחס לחמורים.

קבורות חמורים

בניגוד לממצא ממצרים שצוין לעיל, הרי ששרידי החמורים באזור כנען הם ברובם ממצאי עצמות בודדות (וויטשר קנסה 2004) ולא בדמות שלדים בקבורות ובוודאי שלא מלכותיות. אמנם תועדו מספר מקרים של קבורות מכוונות של חמורים בארטיקולציה (חלקית או מלאה), אך כולם מגיעים מהקשר ביתי (דומסטי).

המחקר הארכאולוגי של קבורות חמורים בתל עזקה שבשפלת יהודה שפך אור חדש על היחס לחמורים בתקופות הנידונות. במהלך חפירות משלחת עזקה במורד הדרום-מערבי של התל נתגלתה בשנת 2012 הטמנה של שני חמורים בקבורה משותפת (ספיר-חן, גדות וליפשיץ 2017). שרידי החמורים תוארכו לתקופת הברונזה הקדומה ג'

על פי תוצאות בדיקת פחמן 14 שנעשתה לעצמות (2830–2490 לפסה"נ), וכן על סמך ניתוח הממצא הקרמי שהוטמן איתן (ספיר-חן, גדות וליפשיץ 2017). יש לציין שמצב הידע על תקופת הברונזה הקדומה בתל עזקה הוא מצומצם בהיקפו וניתן בשלב זה רק לשער אודות דמותה של סביבת היישוב ודמותו על סמך השוואות לאתרים שכנים בני התקופה. כך אנו מוצאים שאתרים בסביבת עזקה, כתל ירמות ותל צפי, היו מבוזרים באותה התקופה ויש בהם אדריכלות של עליות. גם אתרים קטנים יותר בסביבת עזקה, כתל ערני, תל חליף ותל אל-חסי היו מבוזרים ולפיכך סביר שהיישוב של תל עזקה התאפיין במבנים דומים, ושגם בו התקיימה היררכיה חברתית. אמנם סביבתה של קבורת החמורים לא נחשפה במלואה; יחד עם זאת, הקבורות ממוקמות בחלק התחתון של החתך במורד הדרום-מערבי של התל, והן נחתמו על ידי רצפה, שעליה הונחה רצפה נוספת. ניכר שהרצפה המוקדמת יותר שקעה כששלדי החמורים עברו תהליך פירוק טבעי בקרקע. דומה שתהליך זה הוביל לצורך לכסות את הרצפה השקועה ברצפה נוספת. נתונים אלה מלמדים שקבורת החמורים בוצעה בו-זמנית עם בניית הרצפה (ספיר-חן, גדות וליפשיץ 2017). בהטמנה האמורה נמצא זוג חמורים צעירים מאוד, כשמדד מצב איחוי העצמות מורה שמדובר בגיל מתחת לתשעה חודשים. לא ניתן היה לקבוע את הזוויג מאחר והפרטים כאמור מאוד צעירים והעצמות לא הגיעו לשיא גודלן. בחמורים בוגרים אפשר להעריך את הזוויג על פי נוכחות ניבים (שיש רק לזכרים), אבל אלו בוקעים רק אחרי גיל 4–5 שנים (פנס 2008). שני החמורים שהוטמנו הונחו על צד ימין שלהם, כשמנח גופם פונה לכיוונים הפוכים. גופו של חמור אחד פנה לכיוון צפון בעוד שגוף החמור השני פנה לכיוון דרום. בשני המקרים היה הראש מסובב והונח, פונה לאחור, על פני הגוף. הן הגפיים הקדמיים והן הגפיים האחוריים של שני החמורים היו צמודים, מה שרמז על קשירת הגפיים עוד כשהחיות היו בחיים. לא תועדו כל סימני חיתוך או שריפה על גבי העצמות, כלומר החמורים לא נאכלו טרם הטמנתם. כמו כן לא תועדו פגעי מזג אוויר על פני העצמות, מה שמלמד שהחמורים נקברו וכוסו במהרה. בנוסף אין עדות למחלה או טראומה בעצמות שתרמוז על סיבת המוות (ספיר-חן, גדות וליפשיץ 2017).

צורת קבורה זו דומה מאוד לקבורות החמורים בני התקופה שתוארו בתל צפי הסמוך (גרינפילד, שי ומאיר 2012). לאחרונה, פורסמו קבורות של ארבעה חמורים שנחשפו בשנים האחרונות מתחת לרצפות בתים מתקופת הברונזה הקדומה ג בתל צפי (גרינפילד, שי ומאיר 2012; גרינפילד ואחרים 2018). יש לציין שניכר דמיון רב באופן הנחת החמורים על צדס הימני, קשירת הרגליים, הסרת וסיבוב הראש. כמו כן גם בקבורות אלה נעדרו

סימני חיתוך או שריפה או עדויות לטראומה או מחלה של החמורים. בשני המקרים נקברו החמורים, ככל הנראה, מתחת למבנה דומסטי, קרוב לקצה האתר. אציון שהקבורות מתל עזקה יוצאות דופן משאר הקבורות שתועדו באתרים מהברונזה הקדומה (ראו בהמשך), מבחינת גילם של הפרטים וכן בקבורה הכפולה; עת בכל המקרים האחרים הפרטים שהוטמנו במכוון הם בוגרים, ונמצאו בקבורה בודדת.

על פי ספיר-חן, גדות וליפשיץ, הטמנה של שני פרטים בגיל צעיר מאוד, כשלפניהם עוד שנות עבודה רבות, היא "לא כלכלית", בכך שהיא מהווה בזבז של משאב משמעותי (ספיר-חן, גדות וליפשיץ 2017). לא רק שחמורים אלו לא שימשו למשא, הם גם לא נאכלו. גם ההטמנה של פרטים בוגרים יותר, בגילאי 4–5 שנים כפי שתועד בתל צפי ובאתרים נוספים היא איננה כלכלית, כשבוחנים את פוטנציאל שנות העבודה שהיה לחיות אלו. הסרת בעלי החיים הללו מהמערכת הכלכלית היוותה, ככל הנראה, דרך להביע, לבסס ולשמר מעמד חברתי מסוים וסמלה את שיוך הפרטים לקבוצה ייחודית, במקרה דנן של סוחרים (וראו גם מילבסקי 2011; גרינפילד, שי ומאיר 2012). אף שקבוצות אלו הן לא אליטה, הרי שברי שהיה להן מדרג חברתי שבא לידי ביטוי ושומר באמצעות קיום טקסים, בן היתר טקסי קבורת החמורים.

הממצא מעזקה מצטרף לממצא שנחשף בשנים קודמות, של מספר קבורות חמורים מתקופת הברונזה והברזל. קבורת החמור המוקדמת ביותר מתוארת מנחל הבשור (ברונזה קדומה א') (הורביץ ואחרים 2002), וקבורה נוספת מימי הברונזה הקדומה ב' בלוד (ינאי ומרדר 2000), ומן הברונזה קדומה ג' בתל אס-סאקאן (דה מירושדג'י ואחרים 2001). במהלך תקופת הברונזה התיכונה הפך מנהג הטמנת החמורים בארטיקולציה לנפוץ יותר, ותועד מספר גדול של הטמנות מכוונות של חמורים (וופניש 1997; ווי 2010; 2011; הורביץ, מאסטר ומוטרו 2017). בעוד שבאזורים שכנים ברחבי המזרח התיכון הקבורות בתקופה זו נמצאו בעיקר בהקשר של אדריכלות ארמונות (ווי 2010), הרי שהממצא בכנען הוא ברובו של חמורים בודדים בקבורות הקשורות למבנים דומסטים או בבורות ברחבי היישוב (ולדיון על פרשנויות נוספות להטמנות אלו, עיינו: הורביץ, מאסטר ומוטרו 2017). קבורת חמור בארטיקולציה ששימשה כמנחת ייסוד בתל בית שמש תוארכה לתקופת הברונזה המאוחרת ג' (תמר 2009), והטמנת חמור בבור מתקופת הברזל א' תועדה בתל מקנה עקרון (לב-טוב 2000: 150–160). עדות זו היא המקרה המתועד המאוחר ביותר, בטווח של תקופות הברונזה והברזל, של הטמנה מכוונת של חמור בארטיקולציה. נראה שיש לתחום מנהג זה בין ראשית תקופת הברונזה הקדומה לתקופת הברזל א'.

טיפול בחמורים

עדות נוספת ליחס המיוחד לחמורים בתקופות אלו נחשפה במחקר שנעשה באתר 34 בתמנע, בבקעת הערבה (בן-יוסף, לנגוט וספיר-חן 2017). בבית השער, שמתוארך לתקופת הברזל א', נחשפו מספר עצמות חמורים. העצמות אינן בארטיקולציה, וסביר שהן שרידים של החמורים שהוחזקו בצמוד לבית השער. שרידי עצמות חמורים נמצאו בתמנע גם באתר 30 (גריגסון 2012ב) ובאתר 34 בשטח 19A (אזור פעילות התכה, בו זמני עם בית השער), שם גם נמצאו עליהם סימני ביתור המעידים על צריכתם (ספיר-חן ובן-יוסף 2014). ניתן ללמוד על היחס והטיפול בחמורים שבאתר 34 מתוך הממצא הבוטני שבאתר. בן-יוסף, לנגוט וספיר-חן דגמו שרידי גללים שיוחסו לחמורים מבית השער (בן-יוסף, לנגוט וספיר-חן 2017). מחקר ראשוני זה בתקופות האמורות הצביע על נוכחות גבוהה של דגן תרבותי במאספי הפולן שבגללים, נתון המלמד על כך שבעלי החיים הואכלו בחציר. החציר הכיל גם גרעינים ותפרחות, זאת בניגוד לקש שלרוב חסר מרכיבים אלו ולכן נחשב למזון פחות משובח. בנוסף, האחוזים הגבוהים של פולן של דגן תרבותי הצביעו על כך שהחמורים הואכלו, ולא רעו בבר. ממצא הזרעים בגללים כלל מאות זרעים של תאנים וענבים, שהם ככל הנראה שרידים של תוצרי לוואי של תעשייה הקשורה בפירות אלו, באזור הרי יהודה. תוצאות אלו מדגימות שהושקע מאמץ רב בטיפול ובהזנת החמורים. סביר, שהשקעה זו קשורה לתפקיד החשוב והמרכזי שהיה לחמורים בשינוע סחורות במפעל התכת הנחושת בתמנע.

הירידה במעמדו של החמור והופעת הגמל החד-דבשתי

הסקירה הקצרה שלהלן מדגימה שתופעת קבורות חמורים בארטיקולציה תחומה בזמן; ראשיתה עם תחילת הליך ביות החמור בתחילת הברונזה הקדומה, וסופה בתקופת הברזל א'. הופעת החמורים המבויתים וניצולם כחית משא אפשרו שינוי חברתי וכלכלי רחב היקף. ניכר ששינוי זה היקנה לבעלי החמורים הסוחרים, מעמד מיוחד, ואלה מצדם ראו בחמור כסמל למעמד זה. יחס זה התבטא בקבורות החמורים ובסמליות שלהם (לממצא נוסף: מילבסקי 2011) כמו גם בטיפול ובהשקעה בהם. ממצא זה מעלה את השאלה, מדוע פסק מנהג קבורת החמורים, שאין לו כאמור עדות בתקופת הברזל ב? לא ניתן לומר שמדובר בשינוי תרבותי שמשקף ביחס לחמורים, מאחר ובמהלך תקופות אלו, קבורת החמורים בוצעה בידי אוכלוסיות מתרבויות שונות ובנסיבות שונות. כמו כן, לא ניתן לטעון שלא היו בנמצא חמורים בתקופות מאוחרות יותר,

מאחר ועדות להמשך ניצולם ניתן לראות בשרידי חמורים (אף שלא בקבורות) באתרים בהמשך תקופת הברזל. חמורים המשיכו לתפקד כחית משא ששימשה במסחר בקרב אוכלוסיות מסוימות, וניתן לראות גם ניצול במקביל של חמורים וגמלים באלף הראשון לפסה"נ (גריגסון 2012ב; פדל 2014). ניתן להציע ששינוי חיצוני הוא שמוביל לירידה במעמדו של החמור מחית מסחר משמעותית לחית מסחר משנית. ספיר-חן ובן-יוסף הראו שהגמל החד-דבשתי הופיע באזור דרום הלבנט במהלך תקופת הברזל ב1 (ספיר-חן ובן-יוסף 2013) כ-100 שנים לאחר ביותו במדבריות ערב (אורפמן ואורפמן 2002; וראו גם: קורצ'י, קארלטי וטוסי 2014; מונצ'וט 2014; מאגי 2015). הופעתו של הגמל שינתה באופן משמעותי את יכולות הסחר של התושבים המקומיים, ומכאן שהשפיעה גם על אופי הכלכלה והחברה. הגמל החד-דבשתי נחשב כחית המשא המתאימה ביותר לאוכלוסיות נוודות, בשל יכולתו לנוע מהר יותר, לעבור מרחקים ארוכים באספקה מועטה של מים ומזון, וכן לשאת משקל רב יותר מחמור (ג'אבור, ג'אבור וקונארד 1995). השימוש בגמל אפשר מסחר ארוך טווח ויחסים עם אזורים מרוחקים בזמן קצר יחסית. ייתכן, אם כן, שהופעתו של הגמל באזור זה, היא שהובילה לשינוי מארג היחסים של האדם עם החמורים.

חמורים לא ניצודו באופן נרחב בתקופות פרהיסטוריות ולא שימשו כחית מאכל (food animal) גם לאחר ביותן; הליך שמטרתו העיקרית היתה כנראה ניצול החמור כחית משא (אם כי ניתן לראות עדויות מעטות גם לאכילה שלהם). יחסי האדם עם חיות משק אחרות שמשמשות בעיקר למאכל (בקר וצאן) כללו שימוש סמלי בהן לפני ואחרי ביותן, ושרידיהן נמצאים לאורך התקופות גם בקבורות, וגם כחלק מסעודות פולחניות והקרבת קורבנות (ספיר-חן 2019). נראה, אם כן, שהיחס לחיות מאכל הוא שונה מהיחס לחמור. סביר שהבדל זה הוא טבעי ונובע מכך שאכילת חמורים לא היוותה חלק מהתזונה היומיומית, ולכן לא יכולה היתה להוות חלק מארוחות חגיגיות או פולחניות ומאירועים דומים. נראה, שהיחס המיוחד לו זכה החמור לתקופה מסוימת נקשר בתרומתו למעמד של קבוצות מסוימות בתקופות הברונזה וראשית הברזל, עד שירד ממעמדו זה עם הופעת הגמל.

ביבליוגרפיה

אורפמן ואורפמן 2002
Uerpman, H.-P. and Uerpman, M. 2002. The Appearance of the Domestic Camel in South-East Arabia. *Journal of Oman Studies* 12: 235–260.

בן-יוסף, לנגוט וספיר-חן 2017
Ben-Yosef, E., Langgut, D. and Sapir-Hen, L. 2017. Beyond Smelting: New Insights on Iron Age (10th c. BCE) Metalworkers Community from Excavations at a Gatehouse and Associated Livestock Pens in Timna, Israel. *Journal of Archaeological Science: Reports* 11: 411–426.

ג'אבור, ג'אבור וקונארד 1995
Jabbūr, J.S., Jabbūr, S.J. and Conrad, L.I. 1995. *The Bedouins and the Desert: Aspects of Nomadic Life in the Arab East*. New York.

גריגסון 1993
Grigson, C. 1993. The Earliest Domestic Horses in the Levant? New Finds from the Fourth Millennium of the Negev. *Journal of Archaeological Science* 20: 645–655.

גריגסון 2012א
Grigson, C. 2012. Size Matters—Donkeys and Horses in the Prehistory of the Southernmost Levant. *Paléorient* 38: 185–201.

גריגסון 2012ב
Grigson, C. 2012. Camels, Copper and Donkeys in the Early Iron Age of the Southern Levant: Timna Revisited. *Levant* 44: 82–100.

גרינפילד, שי ומאיר 2012
Greenfield, H.J., Shai, I. and Maeir, A.M. Being an “Ass”: An Early Bronze Age Burial of a Donkey from Tell Es-Safi/Gath, Israel. *Bioarchaeology of the Near East* 6: 21–52.

גרינפילד ואחרים 2018
Greenfield, H.J., Greenfield, T.L., Shai, I., Albaz, S. and Maeir, A.M. 2018. Household Rituals and Sacrificial Donkeys: Why Are There So Many Domestic Donkeys Buried in an Early Bronze Age Neighborhood at Tell Es-Şāfi/Gath? *Near Eastern Archaeology* 81: 202–211.

דה מירושדג'י ואחרים 2001
de Miroshedji, P., Sadeq, M., Faltings, D., Boulez, V., Naggjar-Moliner, L., Sykes, N. and Tengberg, M. 2001. Les fouilles de Tell Es-Sakan (Gaza) nouvelles données sur les contacts Égypto-Cananéens aux IV E–III E Millénaires. *Paléorient* 27: 75–104.

הורביץ, מאסטר ומוטרו 2017
Horwitz, L.K., Master, D.M. and Motro, H. A Middle Bronze Age Equid from Ashkelon: A Case of Ritual Interment or Refuse Disposal? 2017. In: Lev-Tov, J., Hesse, P. and Gilbert, A., eds. 2017. *The Wide Lens in Archaeology: Honoring Brian Hesse's Contributions to Anthropological Archaeology*. Atlanta: 271–296.

הורביץ ואחרים 2002

Horwitz, L.K., Tchernov, E., Mienis, H.K., Hakker-Orion, D. and Bar-Yosef Mayer, D. The Archaeozoology of Three Early Bronze Age Sites in Nahal Besor, North-Western Negev. In: van den Brink, E.C.M. and Yannai, E., eds. 2002. *In Quest of Ancient Settlements and Landscapes: Archaeological Studies in Honour of Ram Gophna*. Tel Aviv: 107–133.

יוני 2010

Way, K.C. Assessing Sacred Asses: Bronze Age Donkey Burials in the Near East. 2010. *Levant* 42: 210–225.

יוני 2011

Way, K.C. 2011. *Donkeys in the Biblical World: Ceremony and Symbol*. Winona Lake.

וויטשר קנסה 2004

Whitcher Kansa, S. 2004. Animal Exploitation at Early Bronze Age Ashqelon, Afridar: What the Bones Tell Us—Initial Analysis of the Animal Bones from Areas E, F and G. *'Atiqot* 45: 279–297.

וופניש 1997

Wapnish, P. 1997. Middle Bronze Equid Burials at Tell Jemmeh and a Reexamination of a Purportedly Hyksos Practice. In: E.D. Oren, ed. *The Hyksos: New Historical Archaeological Perspectives*, Philadelphia: 335–367.

וין ואחרים 2011

Vigne, J.-D., Carrere, I., Briois, F. and Guilaine, J. 2011. The Early Process of Mammal Domestication in the Near East. *Current Anthropology* 52: 255–271.

זדר 2012

Zeder, M.A. 2012. Pathways to Animal Domestication. In: Harlan, J.R., Gepts, P., Famula, T.R. and Bettinger, R.L., eds. *Biodiversity in Agriculture: Domestication, Evolution and Sustainability*. Cambridge: 227–259.

ינאי ומרדר 2000

Yannai, E. and Marder, O. 2000. Lod. *Excavations and Surveys in Israel* 112: 63*–65*.

לב-טוב 2000

Lev-Tov, J.S.E. 2000. *Pigs, Philistines, and the Ancient Animal Economy of Ekron from the Late Bronze Age to the Iron Age II (Israel)* (Ph.D. diss., University of Tennessee). Tennessee.

מאגי 2015

Magée, P. 2015. When Was the Dromedary Domesticated in the Ancient Near East? *Zeitschrift für Orient-Archäologie* 8: 252–277.

מונצ'וט 2014

Monchot, H. 2014. Camels in Saudi Oasis During the Last Two Millennia; The Examples of Dūmat Al-Jandal (Al-Jawf Province) and Al-Yamāma (Riyadh Province). *Anthropozoologica* 49: 195–206.

מילבסקי 2011

Milevski, I. 2011. *Early Bronze Age Goods Exchange in the Southern Levant: A Marxist Perspective*. London and Oakville.

ספיר-חן 2019

Sapir-Hen, L. 2019. Late Bronze and Iron Age Livestock of the Southern Levant: Their Economic and Symbolic Roles. *Tel Aviv* 46: 227–236.

ספיר-חן ובן-יוסף 2013

Sapir-Hen, L. and Ben-Yosef, E. 2013. The Introduction of Domestic Camels to the Southern Levant: Evidence from the Aravah Valley. *Tel Aviv* 40: 278–285.

ספיר-חן ובן-יוסף 2014

Sapir-Hen, L. and Ben-Yosef, E. 2014. The Socioeconomic Status of Iron Age Metal Workers: Animal Economy in “Slaves’ Hill”, Timna, Israel. *Antiquity* 88: 775–790.

ספיר-חן, גדות וליפשיץ 2017

Sapir-Hen, L., Gadot, Y. and Lipschits, O. 2017. Ceremonial Donkey Burial, Social Status, and Settlement Hierarchy in the Early Bronze III: The Case of Tel Azekah. In: Lev-Tov, J., Hesse, P. and Gilbert, A., eds. *The Wide Lens in Archaeology: Honoring Brian Hesse's Contributions to Anthropological Archaeology*. Atlanta: 259–270.

פדל 2014

Fedele, F.G. 2014. Camels, Donkeys and Caravan Trade: An Emerging Context from Barāqish, Ancient Yathill (Wadi Al-Jawf, Yemen). *Anthropozoologica* 49: 177–195.

פנס 2008

Pence, P. 2008. *Equine Dentistry: A Practical Guide*. Philadelphia.

קורצ'י, קארלטי וטוסי 2014

Curci, A., Carletti, M. and Tosi, M. 2014. The Camel Remains from Site Hd-6 (Ra's Al-Hadd, Sultanate of Oman): An Opportunity for a Critical Review of Dromedary Findings in Eastern Arabia. *Anthropozoologica* 49: 207–222.

קימורה ואחרים 2010

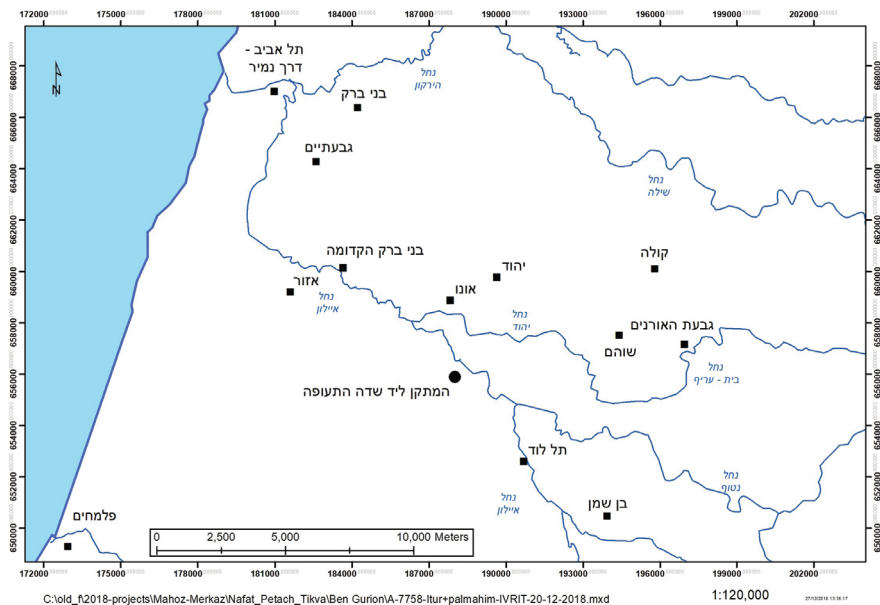
Kimura, B., Marshall, F.B., Chen, S., Rosenbom, S., Moehlman, P.D., Tuross, N., Sabin, R.C., Peters, J., Barich, B. and Yohannes, H., Kebede, F., Teclai, R., Beja-Pereira, A. and Mulligan, C.J. 2010. Ancient DNA from Nubian and Somali Wild Ass Provides Insights into Donkey Ancestry and Domestication. *Proceedings of the Royal Society B: Biological Sciences* 278: 50–57.

רוסל ואחרים 2008

Rossel, S., Marshall, F., Peters, J., Pilgram, T., Adams, M.D. and O'Connor, D. 2008. Domestication of the Donkey: Timing, Processes, and Indicators. *Proceedings of the National Academy of Sciences* 105: 3715–3720.

תמר 2009

ק' תמר, שרידי בעלי החיים מתל בית שמש: עיר גבול בשפלה הקדומה (עבודה לקראת תואר מוסמך, החוג לזואולוגיה, אוניברסיטת תל אביב), תשס"ט.

איור 1: אתרים מן התקופה הכלקוליתית לאורך נחל איילון וסביבתו

מצאים מהתקופה הכלקוליתית

בשנים האחרונות נערכו חפירות רבות בהן נחשפו מצאים מהתקופה הכלקוליתית; המאוחרת ביהוד (שמואלי תשנ"ה; מילבסקי 2008; יקואל 2014; יקואל וון דן ברינק 2014; גוברין 2015; יטאח 2016; יטאח, גולן וצביבל 2017), בתל לוד (קפלן תשל"ז; ון דן ברינק תש"ס; ינאי ומרדר תשס"א; ון דן ברינק ואחרים 2015) ובאונו הקדומה, השוכנת באור יהודה (גורלזני תש"ס; קוגן-זהבי 2011; ארבל ווולינסקי 2019). לאחרונה נמצאו שרידים מהתקופה הכלקוליתית גם בבני ברק הקדומה (בארי ואחרים 2019). בכל החפירות הללו כמעט ולא נמצאו שרידים אדריכליים והממצא כלל מפלסי חיים, פירים ובורות.

יוצאי דופן הם שני מתקנים עגולים בנויים אבן שנחשפו בשנים האחרונות ביהוד. הראשון, נחפר ממזרח לרחוב הרצל בידי גוברין בשנת 2008. בחפירה נחשף מבנה אבן עגול, הבנוי משתי שורות של אבני שדה. קוטרו הפנימי של המתקן כ-1 מ'. בעוד שחלקו הפנימי של המתקן נבנה בצורה מוקפדת וסדורה, הרי שהפן החיצוני נבנה באופן לא סדור. המתקן נחפר לעומק של כ-3 מ' והחפירה הופסקה מסיבות בטיחותיות. המילוי

איור 2: המתקן ליד שדה התעופה בן-גוריון כפי שתועד בסוף שנות ה-90 לאחר עבודות תיעול נחל איילון (צלם: א' שמואלי; באדיבות רשות העתיקות)

בתוך המתקן כלל בעיקר אדמה בגוון אפור ושברי כלי חרס, כולם מהתקופה הכלקוליתית (גוברין 2015: 14–15).

המתקן השני נחפר מצפון לרחוב אשכנזי בשנת 2015 בידי המחבר. מתקן זה היה גם הוא עגול, ובנוי משתי שורות של אבני שדה. הפן הפנימי של המתקן נבנה באופן סדור ואילו הפן החיצוני הותקן באופן לא סדור. קוטרו הפנימי היה מעט יותר גדול כ-1.2 מ' והוא נבנה לעומק של 3.5 מ' לפחות. המילוי בתוך המתקן כלל אדמה אפורה, שברי כלי חרס רבים מהתקופה הכלקוליתית, שברי צור ועצמות בעלי חיים (יטאח 2016).

תכניתם האדריכלית של שני המבנים והעומק הרב שאליו נבנו הביא את החופרים להציע שתכליתם היתה להגיע אל מי התהום ולשמש כבארות (ראו גם: ון דן ברינק ואחרים 2016: 115–116). מלבד שני המתקנים שנחפרו ביהוד, שני מתקנים נוספים נחשפו בתחומי העיר תל-אביב. א' ון דן ברינק הציע שיש לזהות גם כן מתקן בנוי אבן (בעל קוטר פנימי של 0.8 מ') שחפר בדרך נמיר כבאר מן התקופה הכלקוליתית (וון דן ברינק ואחרים 2016: 41–44), זאת למרות שבפרסום הראשוני הציע שמדובר

בממגורה (וון דן ברינק 2011). מתקן נוסף הבנוי אבן שזוהה בתחילה גם כן כממגורה (קפלן 1972) נחפר לפני שנים רבות במרחק ק"מ אחד מן המתקן בדרך נמיה, בגדה השנייה של נחל איילון (גופנא ופז בהכנה).

המחקר

כאמור, לפני כשני עשורים, נחשפו במהלך עבודות לתיעול נחל איילון שרידי מתקן עגול הבנוי אבן, שהוצע לזהותו כבאר. לאור העובדה שבשנים האחרונות נחשפו שרידיהם של שני מתקנים נוספים שזוהו כבארות ביהוד, בקשנו לבצע חפירת בדיקה במתקן הסמוך לשדה התעופה בכדי ללמוד על אופיו (יטאח 2017). בקשנו לתת מענה לשתי שאלות עיקריות:

- א. האם אכן יש לתארך את המתקן לתקופה הכלקוליתית כפי שהוצע בעבר?
- ב. האם המתקן ליד שדה התעופה, דומה למתקנים שנחפרו לאחרונה ביהוד ולכן יש לזהותו כבאר מים? אם לאו, מה היה ייעודו?

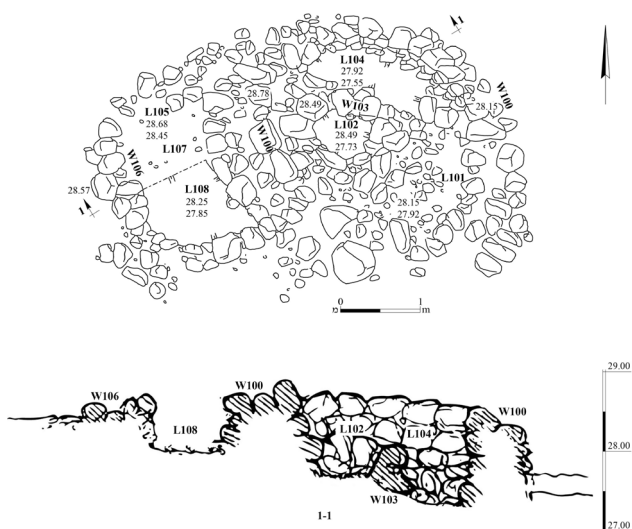
המתקן ליד שדה התעופה בן-גוריון

מיקום

המתקן הסמוך לשדה התעופה התגלה בצדו המזרחי של מישור החוף המרכזי של ישראל, כ-12 ק"מ ממזרח לים התיכון, בחלקה הדרומי של בקעת אונו וכחצי ק"מ מצפון לגבעת דני, אתר בו נחשפו שרידים מן התקופות הממלוכית והעות'מאנית (לזר 1999). האזור הוא מישורי למדי ושימש כמטבח הצפה של הנחלים יהוד ואיילון (גוברין ובן-ארי 2015).

אדריכלות

בחפירה נחשף מתקן בנוי אבן (איורים 3–4) הכולל קיר חיצוני מתעגל (W100; קוטר חיצוני 3.7 מ', קוטר פנימי 2.5 מ', רוחב 0.7 מ') הבנוי שתי שורות של אבני שדה, מסותתות בחלקן וביניהם מילוי אבנים קטנות. הקיר לא השתמר בחלקו הדרומי ולא ניתן היה לקבוע האם היה במקום פתח כניסה. בדופן הפנימית של המתקן נצמד אל הפן בצדו המערבי קיר מתעגל פנימי הבנוי שורה אחת של אבני שדה (W103; קוטר חיצוני 1.4 מ', קוטר פנימי 0.75 מ', רוחב 0.5 מ'). ההצטברות שנחפרה מתוך המעגל

איור 3: תכנית וחתך של המתקן ליד שדה התעופה בן-גוריון (שרטוט: מ' קאהן; תכניות: נ' זק)

איור 4: המתקן ליד שדה התעופה בן-גוריון – מבט לצפון (צלם: י' אגמון וד' שחר)

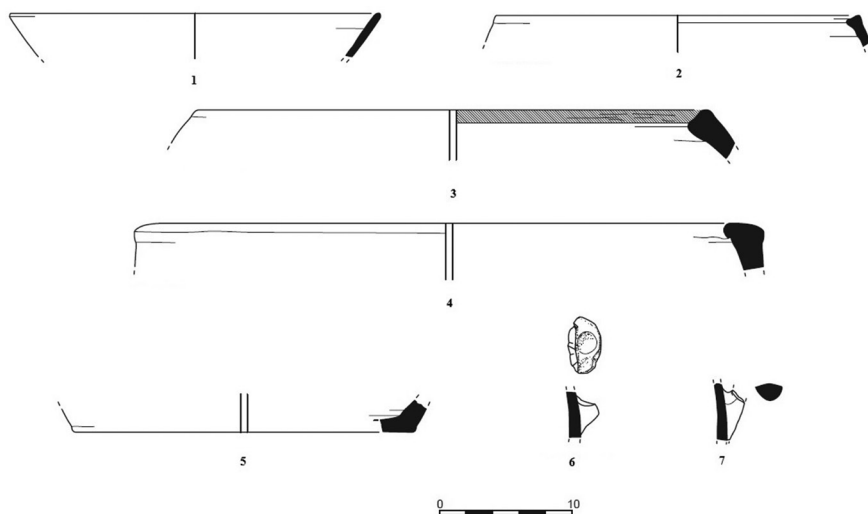
הקטן (L102) כללה אדמה חומה ומעט שברי חרסים. בין מעגלי האבן, נחשפה תשתית של אבני שדה קטנות ובינוניות (L101). מחתך שנחפר בחלק הצפוני נלמד שמדובר במילוי מכוון, מעין תשתית שהחזיקה את מעגל האבנים הקטן שנבנה בצורה שאינה סדורה וייתכן ששמשה בנוסף כמעין רצפה (L104). הממצא בחתך כלל מעט שברי כלי חרס, להב צור ומעט עצמות. חתך זה גם חשף שמונה נדבכים מהפן הפנימי של קיר 100. ממערב לקיר 100 נחשפה ערמת אבנים, לאחר ניקוי ופירוק אבני מפולת נחשף קיר (0.4 מ' רוחב, 0.2 מ' גובה; W106) הבנוי משתי שורות אבנים ונצמד אל קיר 100. נראה שקיר זה יוצר מעין חצי מעגל וניגש אל קיר 100 בנקודה נוספת מצפון. בין קיר זה לקיר 100 נחפר חתך (L108) והממצא כלל אדמה חומה ושברי חרס רבים. מקיר 106 השתמר נדבך אחד בלבד בעוד שמקיר 100 נחשפו חמישה נדבכים בפן המערבי החיצוני. המתקן לא נחפר באופן מלא ולא ניתן היה לקבוע באופן מוחלט את שלביו הסטריטוגרפיים. נראה שהקיר המתעגל החיצוני (W100) נבנה תחילה ולאחר מכן נבנה מעגל האבנים הפנימי (W103) וחצי המעגל החיצוני (W106), אם כי לא ניתן לשלול את האפשרות שמדובר רק בשלב טכני.

כלי חרס

ממצא כלי החרס שהתגלה בחפירה הוא הומוגני באופיו (איור 5); בסך הכל נאספו כמאה שברים, רובם המוחלט שחוקים ולא אינדיקטיביים. רובו של החומר גם וכולל גריסים רבים ומציג צריפה באיכות ירודה. כמה שברים אינדיקטיביים נמצאו בין שני מעגלי אבן (L101, L104) אך גם מחוץ למעגל האבנים הגדול (L107). אלה כללו קרטרים וקערות מכמה טיפוסים. נראה שבזהירות יש לתארך המכלול לתקופה הכלקוליתית המאוחרת.

כלי אבן

שברים של כמה פריטים עשויים אבן התגלו בחפירה. קערת אבן שאפשר ושימשה לכתישה נמצאה בלוקוס 101. קערה דומה, אך מעט קטנה יותר, התגלתה בעבר ביהוד הסמוכה (מילבסקי 2008, איור 3:8). שני שברים של אבני שחיקה נמצאו בלוקוסים 101 ו-105 ושבר של מקטר עשוי בזלת האופייני לתקופה הכלקוליתית (ראו ון דן בריןק, רוון ובראון 1999) נמצא בלוקוס 105. שברי מקטרים מבזלת נמצאו בעבר בכמה חפירות ביהוד (וון דן בריןק, גולן ושמואלי 2001; איור 4; מילבסקי 2008, איור 2:8; אילן, בן-ארי ולויטה 2015: 86, איור 13:89,95) ומקטר כמעט שלם התגלה בחפירה באתר גבעת האורנים (שפטלוביץ ואורן 2004, איור 4.4:2) הסמוך לשהם.

מס'	הכלי	לוקוס	סל	מקבילה
1	שפה של קערה	104	1015	ון דן ברינק, גולן ושמואלי 2001, איור 1:2
2	שפה של קרטור	104	1004	יטאח 2016, איור 5:6
3	שפה של קרטור	107	1010	ון דן ברינק ואחרים 2016, איור 4:48
4	שפה של קרטור	101	1000	בן-ארי ואילן 2015, איור 11:62
5	בסיס של כלי פתוח	104	1012	—
6	ידית של קנקן	105	1006	בן-ארי ואילן 2015, איור 1:72
7	שבר של ידית	104	1012	יטאח 2016, איור 12:6

איור 5: ממצא כלי החרס (ציור: מ' שויסקיה)

עצמות אדם

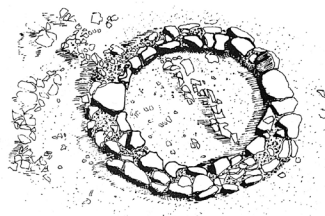
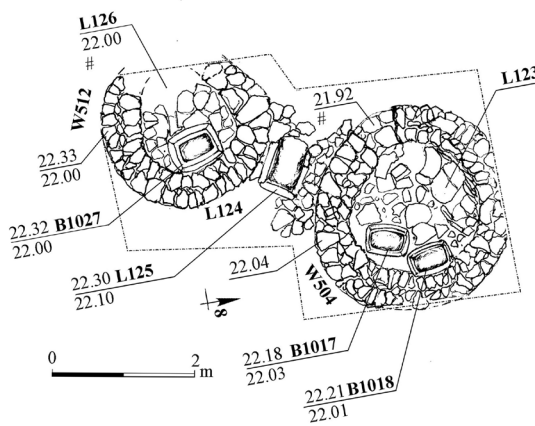
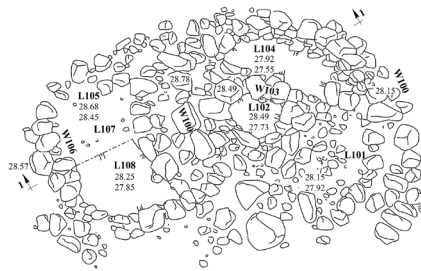
בחפירה נמצאו כמה שברים של עצמות ארוכות (L104). השברים נמצאו פזורים ולא ניתן היה לשחזר מהם את מנח הקבורה. העצמות נבחנו בידי שני אנתרופולוגים-פיסיים (י' נגר וו' אשד) שקבעו בסבירות גבוהה שמדובר בעצמות אדם (מידע בעל פה). אמנם, לא ניתן היה ללמוד משברי העצמות על הגיל בזמן המוות או על המין של הנקבר, אך ניתן לקבוע שהן לא שייכות לתינוק או ילד צעיר.

דיון

על פי תוצאות החפירה ניתן לומר שהמתקן אכן היה בשימוש בתקופה הכלקוליתית. אך נשאלת השאלה: לאיזו תכלית נועד? קוטרו גדול הרבה יותר מן המתקנים שנחפרו ביהוד ובדרך נמיר שזוהו כבארות מים. אמנם המתקן ליד שדה התעופה נחפר באופן חלקי בלבד, אך מעגל האבנים הקטן ומילוי האבנים שבין שני המעגלים מרמזים שלא מדובר בבאר. תכניתו האדריכלית והעצמות שהתגלו השייכות בסבירות גבוהה לאדם, מאפשרים להציע שלפחות במועד מסוים שימש המתקן לקבורה.

על פי מאגר הנתונים של רשות העתיקות (מערכת "מנורה"), חרסים מן התקופה הכלקוליתית נמצאו בכאלף אתרים בכל הארץ. רק 5.4 אחוזים מהם זהו כאתרי קבורה ומחציתם מרוכזים במישור החוף (וינטר-לבנה, סבוראי וגלעד 2012: 428). בתקופה הכלקוליתית, הקבורה המשנית בדרום הלבנט היתה לרוב במערות קרסטיות או במערות שנחצבו בסלע הכורכר (ון דן ברינק 1998; 2005). לאורך נחל איילון ובסביבתו נמצאו עדויות לקבורה במערות באתרים רבים, למשל: בבני ברק (קפלן 1963), גבעתיים (זוסמן ובן-אריה תשכ"ו; קורנפלד 2013), אזור (פרו ולדיראי 1980), קולה (מילבסקי תשס"ב), בן-שמן (פרו 1967) ובשוהם (ון דן ברינק וגופנא 2005א; לרשימה מפורטת ראו ון דן ברינק וגופנא 2005ב).

יחד עם זאת, מבני קבורה הבנויים מעגלי אבן שתוארכו לתקופה הכלקוליתית התגלו עד היום בדרום הלבנט רק באתרים ספורים וכולם מצויים מדרום לנחל הירקון. בשתי חפירות בסמוך לקיבוץ פלמחים נחפרו כ-64 מבני אבן עגולים (קוטרם 1.2–2.5 מ'), מלבניים ואליפטיים הבנויים מאבני כורכר (גורזלזני תשס"ו; 2006; 2018; גורזלזני ואחרים 2012). לדברי החופר מבני הקבורה היו לעיתים מסודרים בזוגות. גלוסקמאות העשויות חרס או כורכר התגלו בכמה מן המבנים, כמו גם מעט כלי חרס ועצמות אדם בהשתמרות ירודה. לא ברור היכן שכן היישוב שיושביו נקברו בבית קברות זה. החופר הציע לחפש את אתר היישוב לאורך גדותיו של נחל שורק (גורזלזני 2006; 2018: 74–75). בחפירה בשקמים, תועדו 49 מבני אבן עגולים ששימשו לקבורה (קוטר 0.9–3.0 מ'). הממצא בקברים כלל עצמות אדם, לפחות גלוסקמה אחת וכלי חרס רבים. אתר הקבורה התגלה כ-150 מ' בלבד מצפון לכפר מן התקופה הכלקוליתית שנחפר גם כן (לוי ואלון 1979; 1993; לוי 1987; איור 6). אתרים נוספים התגלו באדמיה, השוכן בעבר הירדן המזרחי (נויל 1930) ובנחל סכר בנגב הצפוני (גורן וגלעד 1986; גלעד וגורן 1986; גורן ופביאן 2002: 2), אף-על-פי שלא התגלו

איור 6 : המתקן ליד שדה התעופה (למעלה; תכנית: נ' זק) בהשוואה למבני קבורה מפלמחים (במרכז; בעקבות גורזלזני 2018, איור 7, באדיבות אמיר גורזלזני, רשות העתיקות) ומשקמים (למטה; בעקבות לוי 1987, איור 13.6)

באחרון עצמות אדם כלל. מבנה קבורה מהתקופה הכלקוליתית התגלה גם בחפירת הצלה בכביש כיסופים (גורן ופביאן 2002), אתר בו נחשף מבנה הבנוי לבנים.

סיכום

לאור הנתונים שהוצגו לעיל, דומה שלא ניתן עוד להעריך שהמתקן שנחפר ליד שדה התעופה בן-גוריון שימש כבאר. כשבוחנים את המתקנים שנחפרו ביהוד שזוהו כבארות ואת מבני הקבורה הרבים שנחפרו בפלמחים ובשקמים, נראה סביר יותר להציע שהמתקן ליד שדה התעופה שימש לקבורה (ראו גם טפר 2014 לבאר ששימשה בשלב מאוחר יותר לקבורה). אם כך, אפשר להציע בזירות הנדרשת שהמתקן שנחשף ליד שדה התעופה הוא אולי חלק משדה קבורה נרחב שעדיין מכוסה תחת כמה מטרים של אדמת סחף. רק לאחר חפירות נוספות בסביבתו הקרובה של המתקן, או אולי סקר עם רדאר חודר קרקע ניתן יהיה לאשש או להפריך הצעה זו. אם אכן מדובר באתר קבורה, ניתן להציע שיש לקשור אותו אל אחד מאתרי היישוב מן התקופה הכלקוליתית בסביבה: ביהוד, לוד, אוננו או בני ברק הקדומה.

ביבליוגרפיה

- אילן, בן-ארי ולויטה 2015
Ilan, D., Ben-Ari, N. and Levitte, D. 2015. Excavations at Yehud the 2008–2009 Seasons. The Ground Stone Assemblage. In: Ilan, D., ed. *The Nelson Glueck School of Biblical Archaeology*, 3. Jerusalem: 84–93.
- ארבל ווולינסקי 2019
Arbel, Y. and Volynsky, F. 2019. Late Ottoman-Period Buildings and Late Chalcolithic-Period Finds at Kafr 'Ana, Or Yehuda. *'Atiqot* 95: 203–218.
- בארי ואחרים 2019
ר' בארי, ד' גולן, א' דיין, ת' חרפ"ק, ג' חקלאי, ט' רודין ומ' קרקובסקי, "בני ברק, תל (דרום)", **חדשות ארכיאולוגיות 131** (2019),
https://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=25606 (accessed December 20, 2021).
- בן-ארי ואילן 2015
Ben-Ari, N. and Ilan, D. 2015. Excavations at Yehud the 2008–2009 Seasons. The Ceramic Assemblage. In: Ilan, D., ed. *The Nelson Glueck School of Biblical Archaeology*, 3. Jerusalem: 28–83.
- ון דן ברינק 1998
van den Brink, E.C.M. 1998. An Index to Chalcolithic Mortuary Caves in Israel. *Israel Exploration Journal* 48: 165–173.
- ון דן ברינק תש"ס
אק"מ ון דן ברינק, "לוד, נוה ירק", **חדשות ארכיאולוגיות 110** (תש"ס), עמ' 64–65.
- ון דן ברינק 2005
van den Brink, E.C.M. 2005. Chalcolithic Burial Caves in Coastal and Inland Israel. In: van den Brink, E.C.M. and Gophna, R., eds. *Shoham (North): Late Chalcolithic Burial Caves in the Lod Valley, Israel* (Israel Antiquities Authority Reports 27). Jerusalem: 175–189.
- ון דן ברינק 2011
אק"מ ון דן ברינק, "תל אביב, דרך נמיר", **חדשות ארכיאולוגיות 123** (2011);
http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=1787 (accessed December 20, 2021).
- ון דן ברינק, גולן ושמואלי 2001
van den Brink, E.C.M., Golan, S. and Shemueli, O. 2001. A Note on the Archaeological Investigations at Yehud and Some Chalcolithic Finds. *'Atiqot* 42: 25–34.
- ון דן ברינק וגופנא 2005
van den Brink, E.C.M. and Gophna, R. 2005. *Shoham (North): Late Chalcolithic Burial Caves in the Lod Valley, Israel* (Israel Antiquities Authority Reports 27), Jerusalem.

ון דן ברינק וגופנא 2005ב

van den Brink, E.C.M. and Gophna, R. 2005. Chalcolithic Burial Caves at Shoham (North). In: van den Brink, E.C.M. and Gophna, R, eds. *Shoham (North): Late Chalcolithic Burial Caves in the Lod Valley, Israel* (Israel Antiquities Authority Reports 27). Jerusalem: 1-5.

ון דן ברינק, רוון ובראון 1999

van den Brink, E.C.M., Rowan, Y. and Braun, E. 1999. Pedestalled Basalt Bowls of the Chalcolithic: New Variations. *Israel Exploration Journal* 49: 161-183.

ון דן ברינק ואחרים 2015

van den Brink, E.C.M., Kolska Horwitz, L., Kool, R., Liphshitz, N., Mienis, H.K. and Zbenovich, V. 2015. Excavations at Tel Lod: Remains from the Pottery Neolithic A, Chalcolithic, Early Bronze Age I, Middle Bronze Age I and Byzantine Periods. *Atiqot* 82: 141-218.

ון דן ברינק ואחרים 2016

van den Brink, E.C.M., Barzilai, O., Vardi, J., Cohen-Weinberger, A., Lernau, O., Liphshitz, N., Bonani, G., Mienis, H.K., Rosenberg, D., Tzin, B., Katina, A., Shalev, S., Shilstein, S. and Horwitz, L.K. 2016. Late Chalcolithic Settlement Remains East of Namir Road, Tel Aviv. *Journal of the Israel Prehistory Society* 46: 20-121.

גוברין 2015

Govrin, Y. 2015. Excavations at Yehud: The 2008-2009 Seasons. The Chalcolithic Remains. In: Ilan, D., ed. *The Nelson Glueck School of Biblical Archaeology*, 3. Jerusalem: 14-27.

גוברין ובן-ארי 2015

Govrin, Y. and Ben-Ari, N. 2015. Excavations at Yehud: The 2008-2009 Seasons. Geographical and Environmental Background. In: Ilan, D., ed. *The Nelson Glueck School of Biblical Archaeology*, 3. Jerusalem: 11-13.

גופנא ופז בהכנה

Gophna, R. and Paz, Y. In preparation. *Excavations at the Tel Aviv Exhibition Grounds 1971-1972*.

גורזלזני תש"ס

א' גורזלזני, "אנו", **חדשות ארכיאולוגיות 111** (תש"ס), עמ' 53-54.

גורזלזני תשס"ו

א' גורזלזני, "בית קברות מן התקופה הכלקולייתית בפלמחים-צפון", **קדמוניות 132** (תשס"ו), עמ' 87-94.

גורזלזני 2006

א' גורזלזני, "פלמחים", **חדשות ארכיאולוגיות 118** (2006);
http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=312 (accessed December 20, 2021).

גורזלזני 2018

Gorzalczy, A. 2018. Final Report of the 2005 Salvage Excavations of the Chalcolithic Cemetery at Palmaḥim (North): New Evidence of Chalcolithic Burial Patterns from the Central Coastal Plain of Israel. *Atiqot* 91: 1-94.

גורזלזני ואחרים 2012

א' גורזלזני, ר' וינטר-לבנה, א' דגוט וו' שוסטין, "פלמחים", **חדשות ארכיאולוגיות** 124 (2012);
http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=2079 (accessed December 20, 2021).

גורן וגלעד 1986

Goren, Y. and Gilead, I. 1986. Quaternary Environment and Man at Nahal Sekher, *Northern Negev. Journal of the Israel Prehistory Society* 19: 66–79.

גורן ופביאן 2002

Goren, Y. and Fabian, P. 2002. *Kissufim Road: A Chalcolithic Mortuary Site* (Israel Antiquities Authority Reports 16). Jerusalem.

גלעד וגורן 1986

Gilead, I. and Goren, Y. 1986. Stations of the Chalcolithic Period in Nahal Sekher, Northern Negev. *Paléorient* 12: 83–90.

וינטר-לבנה, סבוראי וגלעד 2012

Winter-Livne, R., Svoray, T. and Gilead, I. 2012. Secondary Burial Cemeteries, Visibility and Land Tenure: A View from the Southern Levant Chalcolithic Period. *Journal of Anthropological Archaeology* 31: 423–438.

זוסמן ובן-אריה תשכ"ו

ו' זוסמן וש' בן-אריה, "שדה קברים בגבעתיים" **עתיקות** ג (תשכ"ו), עמ' 27–39.

טפר 2014

י' טפר, "עינות ניסנית (צומת היוגב)", **חדשות ארכיאולוגיות** 126 (2014);
http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=12636 (accessed December 20, 2021).

יטאח 2016

ג' יטאח, "תל יהוד", **חדשות ארכיאולוגיות** 128 (2016);
http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=25082 (accessed December 20, 2021).

יטאח 2017

ג' יטאח, "גבעת דני", **חדשות ארכיאולוגיות** 129 (2017);
http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=25277 (accessed December 20, 2021).

יטאח, גולן וצביבל 2017

ג' יטאח, ד' גולן וא' צביבל, "יהוד", **חדשות ארכיאולוגיות** 129 (2017);
http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=25317 (accessed December 20, 2021).

ינאי ומרדר תשס"א

א' ינאי וע' מרדר, "לוד", **חדשות ארכיאולוגיות** 112 (תשס"א), עמ' 80–82.

יקואל 2014

א' יקואל, "תל יהוד, רח' ביאקובסקי", **חדשות ארכיאולוגיות** 126 (2014);
http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=8526 (accessed December 20, 2021).

יקואל וון דן ברינק 2014
א' יקואל ואק"מ וון דן ברינק, "תל יהוד, פרויקט לוגנו", **חדשות ארכיאולוגיות** 126 (2014);
http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=13708 (accessed December 20, 2021).

לזר 1999
Lazar, D. 1999. A Mamluk and Ottoman Settlement at Giv'at Dani in the Ayalon Valley. *Atiqot* 38: 127–136.

לוי 1987
Levy, T.E. 1987. *Shiqmim I, Studies Concerning Chalcolithic Societies in the Northern Negev Desert, Israel* (BAR International Series 356). Oxford.

לוי ואלון 1979
Levy, T.E. and Alon, D. 1979. A Preliminary Note on the Chalcolithic Cemeteries at Shiqmim, *Northern Negev. Journal of the Israel Prehistory Society* 16: 114–117.

לוי ואלון 1993
Levy, T.E. and Alon, D. 1993. Shiqmim. In: Stern, E., ed. *New Encyclopedia of Archaeological Excavations in the Holy Land* 4. Jerusalem: 1370–1372.

מילבסקי תשס"ב
י' מילבסקי, "קולה שטח K", **חדשות ארכיאולוגיות** 113 (תשס"ב), עמ' 87–90.

מילבסקי 2008
י' מילבסקי, "יהוד", **חדשות ארכיאולוגיות** 120 (2008);
http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=863 (accessed December 20, 2021).

נוויל 1930
Neuville, R. 1930. La nécropole mégalithique d'el-Adeimeh. *Biblica* 9: 249–265.

פרו ולדיראי 1980
Perrot, J. and Ladiray, D. 1980. *Tombs à ossuaires de la région côtière palestinienne au IVe millénaire avant l'ère chrétienne* (Mémoires et Travaux du Centre de Recherches Préhistoriques Français de Jérusalem 1). Paris.

פרו 1967
Perrot, J. 1967. Les Ossuaries de Ben Shemen. *Eretz-Israel* 13: 46*–49*.

קוגן-זהבי 2011
א' קוגן-זהבי, "אוננו", **חדשות ארכיאולוגיות** 123 (2011);
http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=1631 (accessed December 20, 2021).

קורנפלד 2013
י' קורנפלד, "גבעתיים", **חדשות ארכיאולוגיות** 125 (2013);
http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=6469 (accessed December 20, 2021).

קפלן 1972
ח' קפלן, "מגרשי התערוכה בתל-אביב", *שנתון מוזיאון הארץ* 14 (1972), עמ' 165–167.

קפלן 1963
Kaplan, J. 1963. Excavations at Benei Berak, 1951. *Israel Exploration Journal* 13: 300–312.

קפלן תשל"ז
י' קפלן, "שרידים ניאוליטיים וכאלקוליטיים בלוד", *ארץ-ישראל* 13 (תשל"ז), עמ' 57–75.

שמואלי תשנ"ה
א' שמואלי, "תל יהוד", *חדשות ארכיאולוגיות* 103 (תשנ"ה), עמ' 57.

שפטלוביץ ואורן 2004
Scheftelowitz, N. and Oren, R. 2004. *Giv'at Ha-Oranim: A Chalcolithic Site* (Salvage Excavation Reports 1). Tel Aviv.

“שוד ושבר”: סחר עתיקות בתקופה האסלאמית הקדומה

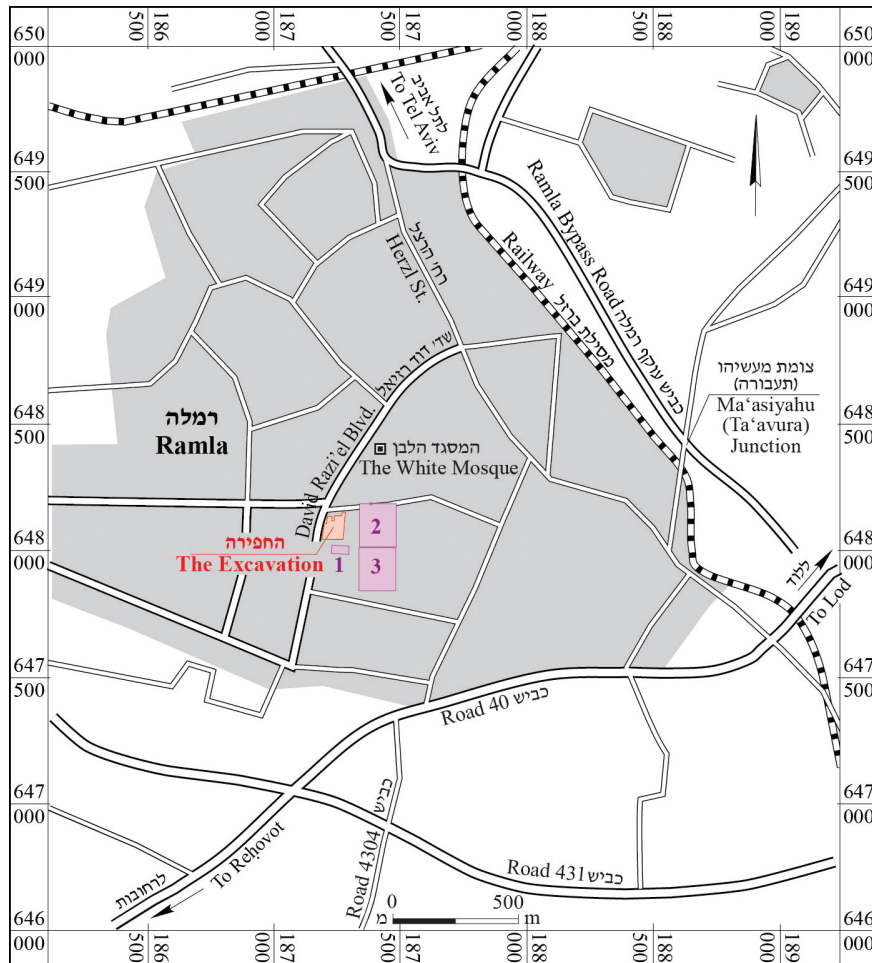
חגית טורגה | רשות העתיקות

בחורף 2012 נערכה חפירה ארכאולוגית בסמוך ומדרום למסגד הלבן ברמלה (איור 1), טרם הקמת קניון עזריאלי, באזור בו נחשפו בעבר מבני מגורים מפוארים מן התקופה הפאטימית (אבני ואחרים 2008; טורגה 2013; טורגה תשע"ז: 140–143; טורגה תשע"ח; אבני 2014: 166). על פי ממצאי החפירות השונות, נראה שאזור זה שימש למגורי האליטה החברתית של רמלה, ואולי אף לשליטיה. באתר נחפרו שלושה שטחים שבהם התגלו שרידי מבני מגורים מן התקופה האסלאמית הקדומה. בשטח A נחשפו שרידים המשויכים לשלוש שכבות. ייסודה של שכבה 3 בתקופה העבאסית (מהלך המאה ט' לסה"נ) וסופה בראשית התקופה הפאטימית (ראשית המאה הי"א לסה"נ). מבנה שנחשף בשכבה 2 מתוארך לתקופה הפאטימית ונראה שסופו ברעידת האדמה של שנת 1068 לסה"נ (זוהר, סלמון ורובין 2016: 977). שכבה 1, שתוארכה לתקופה הממלוכית, התאפיינה בעיקר בשימוש מחדש בבורות מים והתקנת מתקני מים (טואג וטורגה 2014).

המבנה משכבה 2, ממנו שרדו מעט קירות, נחפר באופן חלקי. השרידים מעידים שהיה זה מבנה רחב ידיים ומפואר. בחלקו המזרחי של המבנה נחשף מטבח המורכב מתנור בנוי משלוש אבנים ומאחוריו הותקנה תעלת ניקוז (איור 2). נראה שעל גבי האבנים הונח סורג מתכת ועליו הושמו כלי הבישול. שכבה עבה של אפר שהתגלתה בין אבני התנור

* המחברת רואה לעצמה חובה נעימה להודות לאנשים שתרמו לביצוע המחקר הנוכחי: ר' טואג (מנהל החפירה), ר' אלישע וג' יטאח (מנהלי שטחים), מ' קונין, א' הג'יאן ומ' קאהן (שרטוט שטח), א' פרץ (צילום שטח), ק' עמית (צילום סטודיו). תודה מיוחדת לפרופ' ס' פראדין (IFAO) ופרופ' מ' פרנקל על עזרתם.

העידה שהוא היה בשימוש זמן קצר לפני נטישת המבנה. גם כלי הבישול שנתגלו בקרבתו מעידים על עזיבה חפוזה של מבנה זה, אולי כתוצאה מרעידת האדמה של שנת 1068. חלקו המערבי של המבנה שימש לארוח. שני חדרים רחבי ידיים נחפרו באופן חלקי (איור 3א). בחדר הדרומי התגלו רגלי שולחן מתכת ששימש לסעודה. באזור זה נמצאו כלי חרס מיובאים ממצרים (כלי בוהק) וקערות פורצלן מיובאות מסין. חפצים שונים כגון אלמוג

איור 1: מפת איתור של שטח החפירה

איור 2: המטבח – מבט למערב (צלום: א' פרץ)

מן הים האדום ועצם מגולפת נתגלו אף הם בחדר. למרגלות קיר בחדר הצפוני נתגלה קנקן ולו ארבע ידיעות. הקנקן היה מרוסק מכובד שפוכת שנפלה מעליו (איור 3). בקרבה מידית לקנקן זה נתגלו אסוך לשמן עשוי ברונזה (איור 4); סיכת רכיסה ששימשה גם כבית קמע (איור 5), אף היא עשויה מברונזה, ופסלון אושבתי (איור 5). נראה ששלושת הפריטים הללו הוצגו לראווה על מדף שהיה ממוקם מעל לקנקן.

פסלון האושבתי, עשוי בתבנית, מיוצר מפיאנס בצבע ירוק בהיר. גובהו 12 ס"מ והוא ניצב על כן בגובה 1 ס"מ. סל מגולף על חלקה האחורי של כתפו השמאלית, פיאה מכסה את ראשו והוא חובש זקן מלכותי מזויף. על חזה הצלמית נותרו רק כפות הידיים מוצלבות אוחזות בכלי עבודה. היד השמאלית אוחזת גם בחבל מלופף של הסל שמאחורי כתפו. עיני הפסלון בולטות וסביבן חריטה דמוית איפור של עיניים מאורכות. אזור הפה והאף היו שבורים. לאושבתים אחרים מטיפוס זה היו לרוב כתובות חרוטות על החזה, תחת הזרועות ועל הרגליים והבסיס. הפסלון מרמלה נמצא חסר כתובת ואפשר שזו היתה מצוירת ולא שרדה. פסלוני אושבתי דומים

איור 3א: חדרי האירוח – מבט לדרום (צלום: א' פרץ)

איור 3ב: הקנקן שלצדו נמצא הפסלון –
מבט לדרום (צלום: א' פרץ)

איור 4ב: סיכת רכיסה (צלום: ק' עמית)

איור 4א: אסוך לשמן (צלום: ק' עמית)

איור 5: פסלון האושבתי (צלום: ק' עמית)

פורסמו ממוזיאונים בצפון אנגליה ומיוחסים לשושלת ה-27, מן המאה ה' לפסה"נ (ג'ינס 2010: 23–29).

פסלוני אושבתי מופיעים בקברים במצרים כחלק מצידוד הקבורה החל משושלת 13 וצורתם השתנתה במהלך השנים. החל מתחילת הממלכה החדשה (השושלת ה-18) הם לרוב אוחזים בכלי עבודה. הכתובות על גופם מציינות שניתנו במתנה. לעיתים מצויין שם הנקבר ותארו ובהלקם כתובת הלקוחה מ"ספר המתים". הפסלון מעוצב בדמות משרת הנכון למלא את כל משאלותיו של אדונו (ספנל 1986; סילבר 2009).

ארבעה שברי אושבתי דומים נתגלו בחפירותיו של ג'ימס סקנלון בפוסטאט, כולם בקונטקסט מן התקופה הפאטימית. הם שייכים לנקברים שונים ומתוארכים לשושלת ה-27 (דיוויס 2015). פסלון אושבתי נוסף נתגלה בחפירה שנערכה בידי המשלחת הצרפתית בסמוך לחומות קהיר (פרדינס וטאלאט 2007).¹ גם פריט זה, שמקורו בשושלת ה-27, נתגלה בקונטקסט המתוארך לתקופה הפאטימית.

מרבית הקברים משושלת 27 ממוקמים בבית הקברות בסקארה ואבו-סיה, במרחק של פחות משני ק"מ מקהיר. הקברים הותקנו בין קברים משושלות קודמות. תבנית קברים אלו היא של פיר שעומקו מגיע עד 20 מ'. בתחתית הפיר נפתח מסדרון ארוך שלאורכו חצובים תאי הקבורה. בכל אחד מן התאים הונחו פסלוני אושבתי רבים, לעיתים מעל ל-400 בכל קבר (ברנס וסמולריקובה 2008).

חלק ניכר מן הקברים מהשושלות ה-26 (השושלת הסאיטית) וה-27 (התקופה הפרסית) הממוקמים בסקארה ואבו-סיר נשדדו ורק מיעוטם נתגלו חתומים. עדויות שהותירו אחריהם השודדים מתארכות את מרבית פעילות השוד לתקופה האסלאמית הקדומה ולתקופה הפאטימית בפרט. בקברו השדוד של פדיחור נחרטה כתובת בערבית כופית על קיר המסדרון (קופנס וסמולריקובה 2009). כתובת נוספת, שהשורה הקדומה מתוכה תוארכה לתקופה הפאטימית, נתגלתה על קיר הקבר של נפרפע (הרמן 1980: 60, מס' 67; וקאלה ואונדרס 2000). במספר קברים באבו-סיר נתגלו שברי קערות מזוגגות ונרות מזוגגים מן המאות ה'–י"א (ברש 2000; קרווט 1981: 194).

השודדים לא חדרו אל תוך הקברים דרך הפיר שהיה מלא וחתום באבנים, אלא באמצעות חפירת פיר חדש בצד הקברים ממנו פרצו אנכית אל המסדרון. פעולה זו אינה מעידה על חיפזון. גם כתובות הגרפיטי ושברי כלי החרס מעידים שהשודדים לא

1 פסלון האושבתי טרם פורסם ותודתי לפרופ' ס' פראדיון, IFAO, על המידע.

מיהרו וזמנם היה בידם. מכאן נשאלת השאלה מה היה יחס השלטון להרס עתיקות ולשוד קברים במהלך תקופה זו?

היחס של השלטון בתקופה האסלאמית הקדומה לעתיקות מתקופת הפרעונים היה כאל תרבות פגנית. הקוראן מתייחס לקדמונים אלה כאנשים שלא האמינו באלוהים, כשפרעה נתפס כאל ולנתינו המצריים כמי שדיכאו את משה (ווד 1998: 186). הח'ליף האומאיי יזיד השני (שלט 720–724 לסה"נ) הורה על הריסת מבנים פגניים. גם הח'ליף העבאסי אל-מאמון (813–833 לסה"נ) וגם צלאח א-דין (1143–1193 לסה"נ) ניסו לפרוץ אל תוך הפירמידה הגדולה של גיזה (ווד 1986: 187). בניית המסגד בעל המדרגות הספירליות של אחמד איבן טולון (868–883 לסה"נ) בקהיר מומנה באמצעות אוצר שמצא במהלך רכיבה במדבר וששוויו נאמד ב-120,000 דינרים (קורבט 1891: 532–533). צלאח א-דין הפך את שוד העתיקות לחוקי (הרמן 1980: 61–62, מס' 80). לפי כתבי סופרים מימי-הביניים חיפוש עתיקות בקברים נחשב כמקצוע מכובד (ברש 2000: 16). אמנם אין עדויות מן התקופה הפאטימית על יחס השלטון לשוד עתיקות, אולם חלק מן הקברים שנשדדו בתקופה זו הפכו להיות מחצבות לאבנים (ברש 2000: 15; קרווט 1981: 198). בעיר המתפתחת בקצב מהיר נוצר צורך בחומר גלם לבניה, ולראיה נמצאו בפירמידה האנונימית לפסיוס מס' XXIV שברי נרות מזוגים מן המאות ה'–י"א לסה"נ ולידם מקבת אבן ששימשה לצורכי עיבוד האבנים (ברש 2000: 15–16). פריטים אדריכליים מתוך מקדשים וקברים הועברו לבניה מחדש וניתן לראותם משולבים בקירות מבנים ובחומת העיר מן התקופה הפאטימית (דיוויס 2015: 87; מס' 13–14). מן הקברים שנשדדו נלקחו כל חפצי הקבורה – כדים קנופים, אושבתיים ומומיות. הקבורה בשושלות ה-26 וה-27 לא כללה אוצרות כפי שהיה נהוג אצל קודמיהם. החפצים שנשדדו והגיעו אל שווקי הסחר כללו גם את החפצים שהונחו בכל קבר, אך גם את הנקברים עצמם. בימי הביניים התעורר בקרב הרופאים האירופאיים עניין באבקת מומיות לצרכים רפואיים. אופי השימוש במומיה בהכנת תרופות עבר שינויים במהלך התקופות, החל משימוש בביטומן לריפוי נגעים חיצוניים ואיחוי שברים (לוקאס 1914) ועד לשימוש בחנוטים לריפוי נגעים חיצוניים ופנימיים (דוסון 1927; ברווסטר 1962: 21–22; דנפולדט 1985: 163–164; גורדון-גרוב 1988; סוג 2011: 215). מנהג זה החל בימי הביניים המוקדמים ונמשך עד למאה ה"ז.

אדגיש שלא ידועה משמעות מיוחדת לפסלוני האושבתי. לפי דיוויס (2015) היחס למצרים העתיקה בתקופה הפאטימית היה מעורב. אמנם לא היו עכבות בשוד

קברים ובהריסת מקדשים אך היה רצון לרכוש ממצאים מתקופות עבר. לדעתה, ניתן לציין מספר סיבות אפשריות להחזקת האושבתים בתוך הבתים: סקרנות, אסתטיקה או קשר עם העבר. כמות האושבתי שנתגלתה בתוך בתי מגורים קטנה למדי. חפצים אלה היו כנראה זמינים בשווקי קהיר אולם דומה שמחירם היה גבוה ולפיכך רק למתי מעט הייתה היכולת הכלכלית לרכושם. מן החפירה הנידונה נראה שהאושבתי הוצג לראווה על גבי מדף בחדר אירוח ואפשר ששימש כמעין מפגן של עושר. לאור העובדה שאושבתי זה הוא היחיד שנתגלה עד היום בארץ נראה שלא היה חלק מקשרי המסחר השגרתי שהתנהל בין רמלה ובין מצרים ושאפשר שבעל הבית נסע למצרים ושם רכש אותו.

ביבליוגרפיה

- אבני 2014
Avni, G. 2014. *The Byzantine-Islamic Transition in Palestine: An Archaeological Approach* (Oxford Studies in Byzantium). Oxford.
- אבני ואחרים 2008
ג' אבני, מ' אבישר, י' ברוך וח' טורגה, "רמלה", *חדשות ארכיאולוגיות* 120 (2008).
http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.asp?id=788 (accessed December 20, 2021).
- ברוסטר 1962
Brewster, P.G. 1962. Physicians and Surgeon as Depicted in 16th and 17th Century English Literature. *Osiris* 14: 13–32.
- ברנס וסמולריקובה 2008
Barens, L. and Smoláriková, K. 2008. *Abusir XVII: The Shaft Tombs of Iufaa*, 1: Archaeology. Prague.
- ברש 2000
Bareš, L. 2000. The Destruction of the Monuments at the Necropolis of Abusi. In: Bárta, M. and Krejčí, J., eds. *Abusir and Saqqara in the Year 2000*. Prague: 13–16.
- גורדון-גרוב 1988
Gordon-Grube, K. 1988. Anthropology in Post-Renaissance Europe: The Tradition of Medical Cannibalism. *American Anthropologist (NS)* 90: 405–409.
- ג'ינס 2010
Janes, G. 2010. *The Shabti Collections 1, West Park Museum, Macclesfield*. Cheshire.
- דוסון 1927
Dawson, W.R. 1927. Mummy as a Drug. *Proceedings of the Royal Society of Medicine*. London: 34–39.
- דייויס 2015
Davis, V. 2015. Observations on Antiquities in Later Context. In: Vorderstrasse, T. and Trepto, T. *A Cosmopolitan City—Muslims, Christians, and Jews in Old Cairo* (Oriental Institute Museum Publications 38). Chicago: 85–92.
- דננפלדט 1985
Dannenfeldt, K.H. 1985. Egyptian Mummy: The Sixteenth Century Experience and Debate. *The Sixteenth Century Journal* 16: 163–180.
- הרמן 1980
Haarmann, U. 1980. Regional Sentiment in Medieval Islamic Egypt. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 43: 55–66.

ווד 1998

Wood, M. 1998. The Use of the Pharaonic Past in Modern Egyptian Nationalism. *Journal of the American Research Center in Egypt* 35: 179–196.

וקאלה ואונדרס 2000

Vachala, B. and Ondráš, F. 2000. An Arabic Inscription on the Pyramid of Neferefra. In: Bárta, M. and Krejčí, J., eds. *Abusir and Saqqara in the Year 2000*. Prague: 73–76.

זוהר, סלמון ורובין 2016

Zohar, M., Salamon, A. and Rubin, R. 2016. Reappraised List of Historical Earthquakes that Affected Israel and Its Close Surroundings. *Journal of Seismology* 20: 971–985.

טואג וטורגה 2014

ר' טואג וח' טורגה, "רמלה", **חדשות ארכיאולוגיות 126** (2014).
http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=13661 (accessed December 20, 2021).

טורגה 2013

ח' טורגה, "רמלה, שדרות דוד רזיאל", **חדשות ארכיאולוגיות 125** (2013).
http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=5386 (accessed December 20, 2021).

טורגה תשע"ז

ח' טורגה, "התפתחות העיר רמלה בתקופה האסלאמית הקדומה לאור הממצא הארכיאולוגי", עבודת דוקטור באוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן, תשע"ז.

טורגה תשע"ח

ח' טורגה, "רמלה בין אלמקדסי לנאצר-ו-חסרו", **קתדרה 166** (תשע"ח), עמ' 47–68.

לוקאס 1914

Lucas, A. 1914. The Question of the Use of Bitumen or Pitch by the Ancient Egyptians in Mummification. *The Journal of Egyptian Archaeology* 1: 241–245.

סוג 2011

Sugg, R. 2011. *Mummies, Cannibals and Vampires: The History of Corpse Medicine from the Renaissance to the Victorians*. New York.

סילבר 2009

Silver, M. 2009. What Makes Shabti Slave? *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 52: 619–634.

ספנל 1986

Spanel, D. 1986. Notes on the Terminology for the Funerary Figurines. *Studien zur Altägyptischen Kultur* 12: 249–253.

פרדינס וטאלאט 2007

Pradines, S. and Talaat, O. 2007. *Les fortifications fatimides du Caire: Bâb al-Tawfiq et l'enceinte en briques crues de Badr al-Gamâl* (Annales Islamologiques 41). Cairo: 229–275.

קופנס וסמולריקובה 2009

Coppens, F. and Smoláriková, K. 2009. *Abusir XX: Lesser Late Period Tombs from Abusir. The Tomb of Padihor and the Anonymous Tomb R3*. Prague.

קורבט 1891

Corbet, E.K. 1891. The Life and Works of Aḥmad ibn Ṭūlūn. *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland* 1: 527–562.

קרווט 1981

Charvát, P. 1981. The Pottery. *Czechoslovak Excavations at Abusir, The Mastaba of Ptahshepses*. Prague.

בין המצודה והמקדש: על מנהל ופולחן בחוף נהריה

רון בארי, נמרוד גצוב ויאיר עמיצור | רשות העתיקות

תל נהריה

תל נהריה הינו אתר קטן הנמצא על גבעה חולית מדרום למוצא נחל געתון (נהר מפשוח), בתחום המערבי של העיר נהריה. התל מתרומם כ-7 מ' בלבד מעל לסביבתו ומרוחק כ-600 מ' מדרום למקדש מתקופת הברונזה התיכונה, שנחפר בידי עמנואל בן-דור ומשה דותן (בן-דור 1950; יוגב 1992: 1067; דותן תשכ"ה; 1992: 1069; בארי תשס"ח: 77-79; גצוב תשע"ה; עמיצור, בארי וגצוב 2016). האתר ממוקם מדרום למעגן טבעי קטן שניצל את אפשרות השיט בשפך של נחל הגעתון (איור 1; רבן 1986). בשפך הנחל הייתה, עד ראשית המאה ה'כ', ביצה והיא יובשה באמצעות תעלת הניקוז של נחל הגעתון (גצוב תשע"ה: 11).

במהלך 1980 ו-1982 נערכו בתל נהריה שתי חפירות הצלה בראשות אורה יוגב מטעם אגף העתיקות. יוגב הגיעה למסקנה שהתל היה מיושב בשתי תקופות עיקריות: א. "העיר הקדומה" של תקופת הברונזה התיכונה ב1, הברונזה התיכונה ב2 והברונזה המאוחרת; ב. "העיר המאוחרת" של התקופה הפרסית והתקופה ההלניסטית הקדומה (יוגב 1992: 1068). חפירות הצלה ופעולות פיקוח על עבודת בניה, שנערכו במהלך שלושת העשורים שלאחר חפירותיה של יוגב, הניבו מידע על 17 נקודות שונות בתל נהריה ובשוליו. נתונים אלה הביאו את נמרוד גצוב לשער שהאתר של תקופת הברונזה התיכונה התקיים רק בחלק הצפוני של התל, ונועד לשמש כמצודת חוף ולא כישוב עירוני (גצוב תשע"ה: 11). בשנת 2014 נערכה חפירת הצלה נוספת בחלק הצפוני של תל נהריה (איור 2), מטעם רשות העתיקות בניהולם של נמרוד גצוב, יאיר עמיצור ורון בארי (עמיצור, בארי וגצוב 2016). בחפירה התגלו ארבעה שכבות של מבנים מנהליים מתקופת הברונזה המאוחרת שנבנו מעל למצודה מתקופת הברונזה התיכונה.

איור 1: צילום אוויר של חיל האוויר הבריטי (dev30-6041_28.2.46) משנת 1946 של המושבה נהריה (באדיבות המרכז למיפוי ישראל); החץ הלבן מסמן את החלק הצפוני של תל נהריה, בו נערכו חפירות יוגב וגצוב, עמיצור ובארי; החץ השחור מסמן את הגבעה בה חפר בן דור את שרידי המקדש מתקופת הברונזה התיכונה

לפחות בשתיים מהשכבות נתגלו יסודות של מבנים עם חדרים שנבנו מסביב לחצרות מרכזיות. לדעתנו יש לפרש מבנים אלה כמצודות מנהליות (וראו להלן). בנוסף התגלו שרידים מהתקופות הפרסית וההלניסטית וחרסים שאינם באתרם מתקופת הברזל, המעידים שהאתר היה מיושב במשך תקופה ארוכה יותר מכפי שהונח עד כה והיה נתון להשפעתן של ערי החוף הפניקיות.

תל נהריה והסחר לחופי הים-התיכון באלף השני לפסה"נ

תל נהריה מצוי בצפונו של מישור עכו שהוא אחד העמקים הפוריים ביותר בארץ-ישראל, אזור שמבחינה תרבותית השתייך לעיתים לתחום של חוף הלבנון והערים צור וצידון ולעיתים לתחום של הערים הכנעניות בחוף הגליל כמו תל כברי ותל עכו וניתן להעריך שהיה כפוף לאחת מהן. לאורך רוב תקופת הברונזה המאוחרת היו הערים עכו וצור תחת חסות של מלכי מצרים ודומה שמצב עניינים זה חל גם על המעגן של נהריה (בארי, ון דן ברינק וקיזנר 2021).

איור 2: חפירות בחלק הצפוני של תל נהריה בשנת 2014, מבט לדרום-מזרח

את ראשית ההתיישבות בתל נהריה בפרט ובאתרי עמק עכו בכלל ניתן לקשור לגלי מהגרים שהגיעו בראשית האלף השני לפסה"נ מסוריה ומחוף הלבנון ושיסדו מספר אתרים קטנים במישור הפורה ולאורך חוף הים. אתרים אלה התפתחו באופן הדרגתי למרכזים עירוניים כדוגמת תל אכזיב, תל כברי, תל עכו, תל כיסון ותל בירה (בארי תשס"ח: 31–91, 349–351). האתר של נהריה יושב לראשונה בראשית האלף השני לפסה"נ (שכבות XI–X בחפירות גצוב, עמיצור ובארי). על כך מעיד ממצא של חרסים מהקבוצה המכונה "Levantine Painted Ware" שיוצרה בשלב המוקדם ביותר של תקופת הברונזה התיכונה (בך 2002; בארי תשס"ח: 391). חרסים מתקופה זו נתגלו גם בשלבים הקדומים ביותר של תל כברי, התל הגדול ביותר בעמק עכו שנוסד על המקורות של נחל הגעתון, רק 4 ק"מ ממזרח לתל נהריה (קמפינסקי, גרשוני ופשטלוביץ 2002: 114, איור 5.22: 4–7, 12–14 מקברים 1045 ו-1050; דו"חות תל כברי ראו: קמפינסקי 2002; יסעור-לנדאו ואחרים 2012; יסעור-לנדאו, קליין וגושן 2014; קו, יסעור-לנדאו וקליין 2014; יסעור-לנדאו ואחרים 2018). ניתן לשער שהמעגן בנהריה נוסד ביוזמה של שליטי כברי (קמפינסקי 2002: 451) בכדי לאפשר לסוחריה גישה בטוחה אל הים, מקום לטעינה ופריקה של סחורות והובלה

של מטענים אל הנמל וממנו. בתקופה זו, ימי השושלות ה-12–13 במצרים, חידשה גבל את קשריה המסחריים עם מצרים ותל נהריה נמצא בנתיב השיט שהתנהל לאורך החופים של הלבנט (ויינשטיין 1975; קמפינסקי 1991; מרקוס 1998; 2007). מעדויות ארכאולוגיות ומכתובת מיט רהינה (Mit Rahina) עולה שבין הסחורות שנכללו במסחר של מצרים עם חופי הלבנט היו מוצרים רבים ומגוונים כגון עצים ואבנים לבניה, כלי יוקרה, תכשיטים, מתכות, שרף (למשל של אלת המסטיק – Pistacia lentiscus), זכוכית, בעלי חיים, שנהב, חלזונות ארגמן (Murex), שמנים ובשמים, מוצרי מזון, תבלינים, כלי נשק, עבדים ועוד (מרקוס 2007). ממצאי החפירות מלמדים שתל נהריה התקיים גם בשלב השני של תקופת הברונזה התיכונה, במאות ה"ז–ט"ו לפסה"נ. בתקופה זו נוסד בעברו הצפוני של נחל געתון המקדש של נהריה (בן-דור 1950; דותן תשכ"ה; 1992). משקעים אורגניים שזוהו בכלי פולחן של המקדש מעידים שלבאי המקדש היתה גישה אל רשתות הסחר המשגשג בתקופה זו, שהרחיק עד לחופי האוקיאנוס ההודי (נמדר, כהן-ויינברגר וצוקרמן 2018).

שגשוג זה נמשך גם לאורך תקופת הברונזה המאוחרת אף-על-פי שמרבית האתרים בעמק עכו, ובתוכם גם תל כברי, חוו משבר יישובי ורבים מהם חדלו מלהתקיים (בארי תשס"ח: 353–354). במרוצת תקופת הברונזה המאוחרת ב1–2 נבנתה בתל נהריה סדרה של 4 מבנים מנהליים גדולים (שכבות VII–IV; ראו אזור 3). התכנית של השניים המאוחרים מבניהם כללה חצר רבועה המוקפת חדרים/מחסנים. המבנים נפגעו בשריפה עזה, שהביאה לחורבנם בזה אחר זה (עמיצור, בארי וגצוב 2016). תכנית המבנים של נהריה והממצאים שהתגלו בהם דומים לשכבה V בתל אבו-הוואם שגם בו היה מרכז כנעני-אדמיניסטרטיבי גדול באותה העת (המילטון 1934; 1935; בלנסי 1980; בלנסי והררה 1986; בלנסי, הררה וארצי 1993; ארצי 2006; 2013; גולן תשע"ו). ממצא מעניין הם ראשי חיצים מברונזה שנתגלו במקום. חורבן רצף המבנים מתקופת הברונזה המאוחרת לווה בשרפות שהותירו שכבות מפוחמות שבהן שרידי חומר צמחי. בבדיקה ראשונית התברר ששרידי השרפות כללו בין היתר גרעיני דגנים, קטניות וחרצני ענבים. בנוסף נתגלו צדפות, שחלק מהן שימש למאכל. אפשר שיש לשייך ממצא זה לאספקה ששימשה את תושבי המבנים ואף למסחר בדרך הים. נציין שבמקום נתגלו להבי מגל רבים מצור שהציגו ברק שימוש ויש בהם כדי ללמד שלפחות חלק מהדגנים גודלו בשטחים חקלאיים סמוכים.

מעל הרצפות התגלה מכלול גדול של כלי חרס מקומיים לצד כלי יבוא שהגיעו דרך הים, רובם מקפריסין ומקצתם ממיקנה וממצרים. על רצפות החדרים בנהריה נמצאו

איור 3: שרידי המצודות המנהליות הכנעניות בתל נהריה – חפירת גצוב, עמיצור ובארי 2014

קנקנים כנעניים המזכירים את אלה שנחשפו במחסני הנמל של ראס שמרה/אוגרית (יון 1992: 695). כמו כן נתגלו שברים פיטסיים גדולים מקפריסין שכמותם נמצאו למשל בהאלה סולטאן טקה ואתיינו שבמזרח קפריסין, ובאיה איריני שבמרכז האי (אשטרום 1972: איור 72: 6; 1976: איור 11; דותן ובן-תור 1983: 113–115, איור 52: 2 עם ספרות נוספת). פיטסיים גדולים כאלה יובאו מקפריסין לחופי הלבנט במאות י"ד–י"ג לפסה"נ, ונמצאו באוגרית (שפר 1949: 208; Ugarit Récent 2–3; לפי החלוקה הסטרטיגרפית בתל ראס שמרה), בצור, שכבות XIV–XV (ביקאי 1978: לוח 40: 1, לוח 44: 1), בתל עכו (טרם פורסמו),¹ בחצור שכבה XIV (בכר 2017: 223, איור 7.14: 5) ובאתרים נוספים.

1 המידע מבוסס על בחינת חלק ניכר מהחרסים של שטח החפירה העיקרי בתל עכו (שטח A), במסגרת עבודת הדוקטור של בארי (בארי תשס"ח).

מקור חשוב להבנת אופיו של המסחר הבינלאומי בתקופה זו מגיע משתי ספינות סוחר טבועות שנתגלו בחופים הדרומיים של אנטוליה, אחת מאולו-בורון מן המאה הי"ד לפסה"נ (פולק 1986; 1988; 1998; 2005; 2008) והשניה מן המאות י"ג-י"ב לפסה"נ מכף גלידוניה (בס ואחרים 1967). ספינות כאלה שייטו לאורך חופי הלבנט עם סחורות שמקורן מן הלבנט, אפריקה, דרום ומרכז אירופה (אגן הדנובה, איטליה, סיציליה וסרדיניה) צפון אירופה (הים הבלטי), מסופוטמיה, אנטוליה והים האגאי. בטרופות נחשף מטען גדול של כלי חרס הדומים לאלה שנמצאו בנהריה, לרבות פיטסים קפריסאים, שנזכרו לעיל, ו-150 קנקנים כנעניים שמקורם בחוף הצפוני של מדינת ישראל (קלזון 2008: 317-318; גורן 2013: 57-59).

תכנית המבנים של נהריה והממצאים שהתגלו בהם דומים לשכבה V בתל אבו-הוואם שגם בו היה מרכז כנעני-אדמיניסטרטיבי גדול באותה העת (המילטון 1934; 1935; בלנסי 1980; בלנסי והררה 1986; בלנסי, הררה וארצי 1993; ארצי 2006; 2013; גולן תשע"ו). אתרי חוף נוספים בחופי הלבנט (כגון מרסה מטרור שבמצרים, אשקלון, יפו, תל מור, תל מיכל, תל מבורך ועכו) מאפשרים לנו לשרטט את הנתבי המעגלי של הספינות, ששייטו ממצרים לחופי הלבנט, אנטוליה, החוף הקיליקי, קפריסין (כפי שמעיד הממצא על קשרים עם אתרים כגון אנקומי, קלופסידה, פילה, האלה סולטאן טקה, קלבסוס ועוד) ואיי הים האגאי (ראו גורן 2013; וידל 2006: 275). ההכנסות מסחר זה היו גבוהות מאוד וכך גם הסיכונים. לפיכך היה חשוב לעגון בלילה במעגנים בטוחים לאורך החופים ונהריה בכללם.

בשכבות מתקופת הברונזה המאוחרת בתל נהריה בולט המכלול הגדול והמגוון של כלי שולחן (קערות, פכים ופכיות), קנקנים ופיטסים מסחריים שיובאו מקפריסין. בכלי החרס של נהריה ושל תל אבו-הוואם בולטים כלי שולחן וכלי מטבח פשוטים יחסית שיובאו מקפריסין בתקופת הברונזה המאוחרת ב' והמכונים "הכלים הפשוטים הלבנים" (Cypriot Plain White Wheel-made Ware). בנוסף נמצאו כלים מייצור מקומי המחקים כלים כאלה. מרבית הכלים היו בשימוש יום-יומי, אין בהם כלי נוי מעוטרים והם לא מהווים אטרקציה מסחרית (ארצי 2006: 54-66, איור 8: 1-10; 2019: 345-346; ינקלביץ 2007: 31-34; גולן תשע"ו: 159-160). השכיחות של משפחה קרמית זו באתרי מעגן כמו בתל נהריה ובתל אבו-הוואם יכול להעיד לא רק על קשרי מסחר של המעגנים הצפוניים עם קפריסין, אלא גם על דרישה מיוחדת של צוותי ספינות או תושבים מקפריסין ששהו במעגנים של תל נהריה ותל אבו הוואם והשתמשו בכלים כאלה כמו במולדתם.

ואכן ממקורות כתובים של האלף השני לפסה"נ עולה שחלק נכבד מהמסחר בחופי הלבנט נוהל על ידי קבוצות מאורגנות של סוחרים מקפריסין. בתעודות מאוגרית נודע שהסוחרים נחשבו לקבוצה מיוחסת ונהנו ממשכורת גבוהה בהשוואה ליתר האזרחים. סוחרים זרים מערים שונות בלבנט שכנו ברבעים מיוחדים באוגרית ואף באתרים מחוצה לה ולחלקם היו קשרים קרובים עם השלטונות המצריים עם מושלי ערים כנעניות בדרום הלבנט ועם שליטי ערים בחוף הקליקי (רייני תשכ"ז: 57–62; לינדר 1981: 35; וידל 2006: 274–275; גייטס 2011: 381–394).² בהקשר למצודות של תל נהריה ותל אבו הואם ראויות לציון תעודות מאוגרית שבהן נזכרים סוחרים ברשימות צבאיות ושהוצמדו להם שומרים (3: 1030; 7: 1027; 75: 113 UT; רייני תשכ"ז: 57 והערות 100–104). מפאת הצורך בשמירה על ביטחון הספינות נזקקו הסוחרים לחסותם של בתי המלוכה, שבשמם עשו חלק מן העסקים. מתעודות אוגרית עולה ש"סוחרי המלך" נהנו מחסות מלכם בארצות זרות. אניות מקפריסין הובילו נחושת מהרי הטרודוס לערים המרכזיות באגן הים התיכון. סוחרי קפריסין הנזכרים בתעודות אל עמרנה 39 (שורות 14–20) ו-40 (שורות 24–28), הקימו מושבות מחוץ לקפריסין (כוכבי-רייני תשס"ט: 106–107). יתכן שהתאגדות של כמה מהן התיישבו במרכזים כנעניים שונים כדוגמת תל אבו-הוואם, תל עכו ותל נהריה שבהן נתגלו ממצאים רבים מקפריסין. ביחס לכך מעניינת ההשוואה למקורות מאוגרית, ממצרים והמקרא שם מופיע הביטוי "חבר", המציין סוג של התאגדות מסחרית המשלבת בין מסחר וספנות.³ במגילת ואן אמון ממצרים נאמר שבנמלה של גבל היו עשרים אניות הקשורות ב"חבר" עם הנסיך של צען מצרים, ובנמלה של צידון עוד חמישים אניות שלהן "חבר" עם אדם שהיה כנראה ראש של חברה מסחרית גדולה (ליונשטם תשכ"ב). יתכן שהתארגנות מסוג זה, פעלה גם בנהריה, בחסותם של שליטי מצרים או של ערים כנעניות בחסות מצרית כדוגמת עכו וצור.

מקדש נהריה

כ-800 מ' מצפון לתל נהריה נמצאו שרידי מקדש, שהוקם על גבעת כורכר נמוכה הבולטת משפת הים והנצפית מהתל. המצודה על התל והמקדש החופי התקיימו זה לצד זה בתקופת הברונזה התיכונה, וסביר שהיה קשר ישיר ביניהם. המקדש נחפר

2 ראו המכתב ששלח חתושיליש מלך חת לנקמפע מלך אוגרית (RS17.130).

3 ראו למשל דברי הימים ב כ, לה-לו.

לראשונה בסוף שנות ה-40 של המאה הקודמת בידי עמנואל בן-דור ולאחר מכן בידי משה דותן ולאחרונה על ידי יואב לרר. דותן זיהה הבחין שלושה שלבים בהתפתחות המקדש בנהריה, שבכולם נשמר העיקרון של שטח פולחני פתוח הצמוד למקדש מקורה (דותן 1956: איור 1, לוח 1: c-b; 1957: איור 1; תשכ"ה; 1992; לרר 2014).

בכל השלבים של המקדש נמצאו כלי חרס ששימשו לכלכלת המקדש ולטקסיו הדתיים כאחד. בין כלי הפולחן שנמצאו בריכוז גדול סביב המזבח של נהריה ראויים לציון כ-200 כלי מנחה זעירים מחרס בני שישה גביעים המקיפים גביע מרכזי – "שבעתנים" (נאה 2012). בתוך "שבעתנים" אלה נמצאו משקעי מנחות של צמחים אקזוטיים דוגמת שמן הדרים, שמן צמח הפצ'ולי, שמן ג'ינג'ר (זנגביל) ומור (או הדס) שמקורם באוקיאנוס ההודי או במערב אפריקה (נמדר, כהן-ווינברגר וצוקרמן 2018). יתכן שחומרים ריחניים אלה נועדו לפעילות נסך על המזבח שהוקדשה לאלוהות של המקדש. אפשר שחומרים ממין זה נשרפו גם בנרות חרס בני שבע פיות שנמצאו במקום (מעין אב טיפוס בהתפתחות "מנורת שבעת הקנים"), בקערות מנחה או בכלי בישול לטובת הפצת ריח והעלאת עשן. במקדש נמצאו גם פריטים רבים נוספים, ובכללם: מאות שברי קעריות זעירות; פכים וקנקנים זעירים; מקטרים בצורת מגדל עם חלונות; סירי בישול עם עצמות בעלי חיים (רובם של עזים); מאות חרוזים (מקצתם בדמות קופים); צלמיות זואומורפיות רבות מחרס בדמות יונים, כבשים, ופרים; קמיעות זואומורפיות מאבן; צלמיות של אלות, חצי עירומות, מכסף ומברונזה ודפוס-אבן ליציקת אלה עירומה, החובשת כובע יתד חרוטי וזוג קרניים מחודדות בראשה ובעלת שיער ארוך הגולש על כתפיה (דותן 1992: 107; ציפר תשנ"ח: 42, איור 47). כמו-כן נמצאו תכשיטים וחלקי כלים מברונזה, מכסף וזהב (דותן 1956: 41-45, איורים 4-6; 1957, איורים 5-19; 1992: 1071; נאה 2012; לרר 2014).

מאפייני המנחות ומאפייני הפולחן במקדש של נהריה

רוב צלמיות החרס מנהריה מייצגות דמויות מיניאטוריות של בעלי חיים מבויתים כיונים, כבשים ופרות שהיה נהוג להקריבם בפולחן הכנעני. חפצים מיניאטוריים דומים שנמצאו במקדשים מתקופת הברונזה התיכונה במגידו, בגבל ובאוגרית מלמדים על הנחת מנחות מיניאטוריות לאלים שיתכן והחליפו קורבנות של בשר ודם (קמפינסקי 1993: 163). יתכן שחלק מהן הוגשו כמנחות פרטיות שנועדו לבקש חסד או להכרת טובה כדי להזכיר את המציג לטובה בפני האלים.

התכנית של המקדש של נהריה משקפת במידה רבה את המבנה החברתי-הדתי של הקהילה שסגדה בו. השקפת העולם החברתית-דתית בפולחן של נהריה קבעה שהחלל המרכזי של המקדש יהיה פתוח וחסר מדורים. הפתח של חלל זה הותקן על הציר המרכזי של המקדש בצורה שאפשרה לעומדים בחצר להשקיף אל פנים הבניין. יתר על כן, החצר והמזבחות שהקיפו אות המקדש היו פתוחים לכל ואפשרו כינוס של עדת משתתפים גדולה יחסית שצפתה או השתתפה באופן פעיל בפולחן פתוח שבמרכזו ניצבה במה מוגבהת וגלויה לכל.⁴ מתחמי פולחן פתוחים שנמצאו במקדשי מגידו, גבל וגזר מלמדים על קווי דמיון רבים בין מקדשים אלה למקדש של נהריה. במגידו, שכבות XII–XIII B התגבש אזור מקודש בסמוך למקדש 4040. המתחם כלל תא פולחן קטן, במת אבן מוגבהת, מזבח ומצבות (לאוד 1948: 84–86, אורים 190, 206–207, 395–398; קמפינסקי 1993: 56, 168–169, אורים 27–29, 33; אוסישקין 2018: 200–220). סמוך לבמה הפולחנית של מגידו נמצאו חפצי פולחן הדומים לאלה של נהריה, ובכללם חפץ עם שבעה קעריות/קנים, צלמיות יונים, חמש צלמיות נשים, ועוד (לאוד 1948: לוחות 19: 19; 47: 9; 233: 2, 7–10; 234: 16; 235: 21; 245: 18–19; קמפינסקי 1993: 169, איור 77: 5, 8–11, 13, 15; אוסישקין 2018: 205–206, 217, אורים 6.10, 7.10, 18.10).

מקבילה נוספת למתחם פולחני הדומה לנהריה נמצאת ב"מקדש האובליסקים" בגבל. המקדש נבנה כמבנה מלבני דמוי במה שמסביבו חצר מוקפת קיר מתחם הנחלקת למספר חצרות. בחצר המקיפה את המבנה הוצבו מצבות דמויות אובליסקים ושולחנות מנחה לפולחן. בחצר נמצאו מאות מנחות שהונחו הן בזמן קיום המקדש והן לאחר שנהרס. המנחות בגבל כללו קערות חרס קטנות, קערות עם שבעה גביעים, פכית זואומורפית בדמות קוף (דומה לכלי דמוי קוף מנהריה), צלמיות יונים וצלמיות נשים (דונן 1939: לוחות 47: 3973; 81: 1850, 1851, 1893; 164: 3926; דונן 1950: לוחות 91: 2; 92: 14122, 14123; 141: 208; 9773; דותן תשכ"ה: 69–75). מקום פולחן נוסף מתקופת הברונזה התיכונה בעל מתאר פתוח ושהוצבו בו מצבות בדומה לאזור הבמה של מקדש נהריה והמקדשים בגבל נחשף בתל גזר. המקום שכונה על ידי מקליסטר

4 לעומת זאת מקדשים עם תכנית "סגורה", למשל בעלי קיר מתחם עם כניסה עקיפה וחלוקה פנימית למדורים, משקפים קהילה בעלת מבנה חברתי היררכי. במקדשים כאלה התבצעו הטקסים הדתיים על ידי "עילית נבחרת" של כוהנים, מלכים ובני פמלייתם שנחשבו מומחים לטקסי פולחן מיוחדים, "ידעו" את רצונם וכוונותיהם השירותיים של האלים ויכלו להשביע את רצונם בתמורה לקבלת חסד עבור הקהילה. כפועל יוצא מכך לא יכלו העומדים מבחוץ לראות את פנים המקדש והקהילה הורחקה מן ההשתתפות הפעילה בפולחן (יבין תשכ"ח: 307–308).

“שדה המצבות” כלל מרחב פתוח שהוצב בו טור של עשר מצבות אבן גדולות בציר צפון-דרום. אגן מלבני שניצב במרכז הטור שימש אולי לנסך (דיוור 1998: 91; 2014).

כיוון המקדש

אחד העקרונות החשובים בתכנון מקדשים היה, מאז ומעולם, קביעת כיוונו של המבנה (יבין תשכ״ח: 310). עיון בתכנית של מקדשי נהריה מלמד שפינותיהם כווננו לארבעת רוחות השמים. יש להניח שעובדה זו איננה מקרית ומקורה באמונה דתית כלשהי הקשורה לאלוהות של המקום. עיקרון זה מקורו במסופוטמיה שם רווחה האמונה שהאלים הקוסמיים הראשיים של מסופוטמיה לא שמרו לעצמם פינה מיוחדת למושבם ולפיכך לא חייב היה להיבנות מקדש כלפי צד מסוים של הארץ. כפועל יוצא מכך כווננו פינות המקדש כלפי ארבעת רוחות השמים והבטיחו את “הניטרליות” שלו ואת הגנת האלים כולם (יבין תשכ״ח: 310). עיקרון דומה הנחה מתכננים של מקדשים רבים במסופוטמיה, סוריה ובלבנט שפינותיהם כווננו לארבע רוחות השמים. ניתן למצוא זאת גם במקדש האובליסקים בגבל; במקדשים 4040c, 4040 במגידו, שכבות XIIIb-a, במקדש המגדל בשכם (תל בלאטה), ברצף המקדשים בחצור 1–3 (שטח ח') בעיר התחתונה ובשכבות 1–3 במרכז האקרופוליס שבעיר העליונה ובמקדשים רבים נוספים מתקופת הברונזה התיכונה ב' והברונזה המאוחרת בלבנט (ראו לדוגמה: מזר תשמ״ז: איוורים 1, 3–6, 11–13, 15, 17, 19–20, 24–25, 26–28, 31; קולמייר 2012: אזור 1: 2–4; צוקרמן 2012: אזור 2).

אלוהות המקדש, מאפיינים וסגולות

מי היו האלות והאלים שסגדו להם במקדש של נהריה? בהנחה שיש קשר בין המנחות המוקדשות לבין מאפייני האלוהות, דומה שאפשר למצוא רמזים לזהותה של אותה האלוהות ולתפקידיה הפולחניים. ראיית המקדש כבית האלוהים חייבה בהכרח העמדה של מצבות או של צלמיות שהמחישו את נוכחות האלים. הצלמיות או המצבות משקפות אפוא את דמות האלוהות כפי שהתעצבה בדמיונם של המאמינים. מאפיין מובהק של המנחות בנהריה הן צלמיות המתכת בדמויות נשיות (כולל דפוס האבן של האלה) (דותן 1956: לוח K5; תשכ״ה: 73, ציורים 7; 9: 1), עירומות ולא חמושות, שפורשו כאלות פריון לוחמות (סדן 1980: 28, 35, Group IV 148).

הצלמיות השטוחות מייצגות נשים תמירות שרגליהן צמודות ויש להן כתפיים רחבות ואברי פריון בולטים. רובן חובשות קסדה דמוית יתד המסמלת כובע (דותן 1956: לוחות 5–6). מבין הצלמיות בולט דפוס האלה שנמצא על הבמה ומייצג, לדעת דותן, את האלה הראשית של המקדש.

לצד צלמיות הנשים נמצאו גם צלמיות אלים (?) שיתכן ושמשו בני זוג לאלות. קבוצת חפצים דומה נמצאה כאמור גם במקדשים של תל מגידו, שכבות XII–XIII, ובגבל (דונן 1939; 1950; לאוד 1948) וניתן לשער שפולחן לאלות דומות היה נהוג גם בהם. ממצא של צלמיות יונים מחרס ומאבן מתבלט אף הוא מבין המנחות של המקדש בנהריה. היונים/ציפורים נחשבו כעוף טהור ובאוגרית היו בין המאפיינים של האלה ענת (נתן-יולזרי תש"ע: 13–15, תמונות 1–2). ברשימת הקורבנות של אוגרית נזכרים בהבלטה התור ויונת הקרת (יונת העיר), בניגוד ליונת הבר שאינה בין הקורבנות (ציפר תשנ"ח: 97, הנסמכת על רין ורין 1996: 733, לוח 88736). במזרח הקדום אפיינו היונים את הופעתן של אשתר, עשתורת, ענת, עתה ואטרגטיס. דימוי היונה נחשב כמבשר האלוהי הנושא בשורות טובות, כך בסיפורם של אתנפשתם מעלילות גלגמש (לוח יא); פרשת נוח והמבול מספר בראשית, וכך גם בעלילות אוגרית שבה מופפת ענת ומבשרת על בניית מקדש בעל צפון, על לידת בן לבעל ואולי על שובו של בעל לארצות החיים (ציפר תשנ"ח: 35, 51, 55).

צלמיות היונים הרבות שנמצאו במקדשים של נהריה, מגידו וגבל וצלמיות הנשים שנמצאו באותם המקדשים מלמדות, על דרך ההשערה, שסגדו שם לאלוהות נשית בדומה לפולחן "בעלת גבל" בגבל. דותן זיהה את אלוהות מקדש נהריה עם את'רת-ים (אשרת הים), אלת האם הראשית של אוגרית (דותן תשכ"ה: 73–75). פולחן האשרה היה נפוץ למדי בדת הכנענית ועל כך מעידים מספר אזכורים הגדול יחסית במקורות הכתובים: במכתבי אל-עמרנה נזכר מושל בשם עבדאשרת שהיה שליטה של אמורו, שבאזור בהרי הלבנון (כוכבי-רייני תשס"ט: א"ע 60–62). בעלילת כרת אשרה מכונה בשם את'רת צרם ובשם אלת צדנם, כלומר האשרה של הצורים והאלה של צידונים, סימן לפולחן מיוחד שהיה לה בצור ובצידון שאינם רחוקים מנהריה (דותן 1956: 24; קאסטו תשי"א: 45; וויגנס 2007: 26, 230–231). ברם, המאפיין הבולט של דפוס הצלמית מנהריה הם כובע היתד והקרניים, סמל הפריון, המזהות דווקא עם אלת המלחמה והפריון האוגריתית ענת (ציפר תשנ"ח: 42, איור 47). האלה ענת נראית בתבליטים ובשיבוצי שנהב מאוגרית כמי שמראשה יוצאות קרני פרה ובכתבי אוגרית נכתב שבעל, אחיה, ימשח "קרני הכוח שלך הבתולה ענת, את קרני הכוח שלך ימשח בשמן בעל"

(KTU²¹:10, בתרגום נגה דרשן וגי'א דרשן תשס"ט; פריצ'רד 1975: XV, איורים 60–61). שברי קרניים של צלמית כסף נמצאו גם בכלי המנחה של מקדש נהריה (דותן 1957: 123) ויתכן שגם צלמיות היונים/ציפורים שנמצאו במקדש של נהריה מייצגות את הופעתה של אלה זו.

האלה ענת נזכרת כבר בתקופת הביניים השניה במצרים בשם ענת-ה, אחד מהשליטים האסייתיים בדלתא ומכאן שפולחנה היה מוכר בדרום הלבנט עוד במחצית הראשונה של האלף השני לפסה"נ, זמן רב לפני אזכורה בכתבי אוגרית. הפולחן לענת הפך באלף השני לפסה"נ לקוסמופוליטי ונפוץ בלבנט ובמצרים (הוק 1966: 82). במכתב אל עמרנה 170 נזכרת אישה בשם ענתו לצדו של שליט אמורו (כוכבי-רייני 2005: 172). ככל הדמויות של האלות הנקבות, קשורה גם ענת במושג הפיריון ומכאן מתבאר מדוע למרות אכזריותה ולכאורה חוסר הצדק של רבים ממעשיה ושליטתה בכוחות ההרס נחשבה גם כאלת החיים (קאסוטו תשי"א: 49; זידן 1980: 150; דרשן ודרשן תשס"ט: 155). יחד עם אחיה בעל ואמה האשרה, היתה האלה ענת אחראית על כל סוגי הפיריון בעולם הכנעני כגון המטרת הגשמים ופיריון האישה, ופיריון השדות ומשק החי. כפועל יוצא מכך האמינו שמי שיעבוד אלים אלה, יקבל את שכרו בדמות פיריון זרעו ויבוליו.

הפולחן לענת היה נפוץ בכל הלבנט ובארץ-ישראל כפי שמעידים שמות אתרים כבית ענת בנחלת נפתלי (יהושע יט, לח; שופטים א, לג), בית ענות בנחלת יהודה (יהושע טו, נט) ושמות פרטיים כשמגר בן ענת (שופטים ג, לא; ה, ו). בכתובת מצרית מבית שאן שכבה V, שנמצאה במקדש הצפוני, מוצגת האלה "ענתית" המכונה: "מלכת השמים ובעלת האלים" (ליונטשטם ואחיטוב תשל"ב: 315; קאסוטו תשי"א: 50). הנתונים המספריים מעידים בצורה בולטת ביותר שהצלמיות והלוחיות ממתכת של בעל וענת באלף השני לפסה"נ, שכיחות הרבה יותר מאלה המתארות את אל ואשרה, הן בסוריה והן בארץ-ישראל. זאת ועוד, בתקופות הברונזה התיכונה והמאוחרת בארץ-ישראל בגבולותיה המודרניים, היה נפוץ יותר פולחנה של ענת (נגבי 1964: 109). על כן הזיהוי של תבנית הצלמית מנהריה עם ענת סביר יותר מזיהוי עם אשרת הים. זאת ועוד, הנתונים הספרותיים והארכאולוגיים מלמדים שרבים מן האלילים הכנעניים המשתייכים לאותו סוג, נטמעו, בתוקף תפקידיהם הדומים, אלה באלה ויתכן שכך היה המקרה גם בנהריה. צלמיות היונים מסמלות, כאמור, את האלות אשתר/עשתורת וענת שהן אלות המלחמה והפיריון בסוריה, בכנען ובמצרים ולצלמיות המתכת של נהריה יש את מאפייניהם של אותן האלות. יתכן אפוא שהמקדש בנהריה שילב את הפולחן של

ענת ואשתר/עשתורת עם פולחן אתרת הים והתיך אותן לדמות אחרת שמאפייניה המטושטשים מזוהים עם כולן.

סיכום

המבנים המנהליים שנתגלו בתל נהריה התקיימו בזיקה למסחר שהתנהל באלף השני לאורך חופי הלבנט. נראה שנוסדו כמצודת חוף ביוזמת שליטי כברי בתקופת הברונזה התיכונה. לאחר נטישתה של כברי בשלהי תקופת הברונזה התיכונה עברו המבנים לחסות של מלכי מצרים והערים עכו או צור. על הרצפות של המבנים השרופים מתקופת הברונזה המאוחרת נתגלו כלי חרס מקומיים לצד ממצאים מהחופים הצפוניים של הלבנט ומקפריסין. המבנים מתל נהריה נועדו לאפשר ולפקח על עגינה של ספינות, אפשרו פריקת והטעת סחורות, ספקו להן שרותי תחזוקה ושמרו על מטענן. ממצא הדגנים ולהבי מגל במבנים מרמז על מקומה של חקלאות האזור בכלכלת תושבי המבנים.

לדעתנו היה קשר קרוב בין תל נהריה לבין המקדש שהוקם מצפון למעגן שלו. שני האתרים נוסדו בראשית תקופת הברונזה התיכונה משני עבריו של נחל געתון. המקדש בלט בקו החוף שמצפון לנחל והוא נצפה מהתל ומהספינות שהפליגו בסמוך אליו. הוא לא נראה מהמישור של חוף הגליל ונכרת זיקתו לים. יחד-עם-זאת, חפצי הפולחן שהוקדשו במקדש מאירים את הקשר היבשתי שלו וזיקתו לעורף החקלאי של המצודות המנהליות. המנחות של המקדש מייצגות אלות פריון נשיות, את העדרים ואת יוני הבית. יתכן שהדגשת המאפיינים המיניים של הצלמיות והנחת בעלי החיים המבויתים לצדן (פסלוני יונים, קרני פוריות, פרים וצאן שנמצאו על הבמה), מלמדים על תוכן תפילותיה של אותה החברה; חברה שתושביה חקלאים, יושבי קבע, ביקשו לשלוט בטבע ובפריו. אופי המנחות במקדש של נהריה עשוי ללמד על סגולותיהם של אלותיו שהתבקשו, קרוב לוודאי, להביא בשורות טובות למשפחה; להבטיח את פרי הלידה, בריאות המשפחה, פוריות האדמה, צמיחת היבולים החקלאיים ובטחון העדרים מפני פגעי הטבע והאדם.

ביבליוגרפיה

אסישקין 2018
Ussishkin, D. 2018. *Megiddo-Armageddon: The Story of the Canaanite and Israelite City*, Jerusalem.

ארצי 2006
Artzy, M. 2006. The Carmel Coast during the Second Part of the Late Bronze Age: A Center for Eastern Mediterranean Transshipping. *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 343: 45–64.

ארצי 2013
Artzy, M. 2013. The Importance of the Anchorages of the Carmel Coast in the Trade Networks during the Late Bronze Period. *Michmanim* 34: 7–24.

ארצי 2019
Artzy, M. 2019. Late Bronze Age I–II Cypriot Imports. In: Gitin, S., ed. *The Ancient Pottery of Israel and Its Neighbors from the Middle Bronze Age Through the Late Bronze Age*. Jerusalem: 339–380.

אשטרם 1972
Åström, P. 1972. *The Swedish Cyprus Expedition IV, 1C: The Late Cypriote Bronze Age, Architecture and Pottery*. Lund.

אשטרם 1976
Åström, P. 1976. Finds from Ala Sultan Tekke in Nicosia. In: Åström, P., Bailey, D.M. and Karageorghis, V., eds. *Hala Sultan Tekke 1. Excavations 1879–1971* (Studies in Mediterranean Archaeology 45). Göteborg: 35–60.

בארי תשס"ח
ר' בארי, "תל עכו והעיור בעמק עכו במחצית הראשונה של האלף השני לפסה"נ", עבודת דוקטור באוניברסיטת חיפה, חיפה, תשס"ח.

בארי, ון דן ברינק וקירזנר 2021
ר' בארי, אק"מ ון דן ברינק וד' קירזנר, "מנהגי קבורה כנעניים בקבורת ארונות אנתרופואידיים והשלטון המצרי בעמק יזרעאל בתקופת הברונזה המאוחרת לאור חפירה בתל שדוד", *קתדרה* 177 (2021), עמ' 9–43.

ביקאי 1978
Bikai, P.M. 1978. *The Pottery of Tyre, Warminster*.

בך 2002
Bagh, T. 2002. Painted Pottery at the Beginning of the Middle Bronze Age: Levantine Painted Ware. In: Bietak, M., ed. *The Middle Bronze Age in the Levant, Proceedings of an International Conference on MB IIA Ceramic Material, Vienna, 24th–26th of January 2001*. Vienna: 89–101.

בכר 2017
Bechar, S. 2017. The Middle and Late Bronze Age Pottery. In: Ben-Tor, A., Zuckerman, S., Bechar, S. and Sandhaus, D., eds. *Hazor VII: The 1990–2012 Excavations: The Bronze Age*. Jerusalem: 199–470.

בלנסי 1980

Balensi, J. 1980. *Les fouilles de R.W. Hamilton à Tell Abu Hawam, effectuées en 1932–1933 pour le compte du DPT. Des antiquités de la Palestine sous mandat britannique niveaux IV et V: Dossier sur l'histoire d'un port méditerranéen durant les âges du Bronze et du fer (?1600–950 environ av. J.-C.)* (Ph.D. diss., University of Strasbourg). Strasbourg.

בלנסי והררה 1986

Balensi, J. and Herrera, M.D. 1986. Tell Abou Hawam 1983–84, rapport préliminaire. *Revue biblique* 92: 82–128.

בלנסי, הררה וארצי 1993

Balensi, J., Herrera, M.D. and Artzy, M. 1993. Tell Abu Hawam. In: Stern, E., ed. *Encyclopedia of Archaeological Excavations in the Holy Land* 1. Jerusalem: 7–14.

בן-דור 1950

Ben-Dor, I. 1950. A Middle Bronze Age Temple at Nahariya. *Quarterly of the Department of Antiquities in Palestine* 14: 1–41.

בס ואחרים 1967

Bass, G.F., Throckmorton, P., Taylor, J., Hennessy, J.B., Shulman, A. and Buchholz, H.G. 1967. *Cape Gelidonya: A Bronze Age Shipwreck* (Transactions of the American Philosophical Society 57). Philadelphia: 1–177.

גולן תשע"ו

ד' גולן, "שכבה V והמעבר לשכבה IV בתל אבו-הוואם בהקשר המקומי והבינלאומי – התל המעגן ובית הקברות", עבודת דוקטור באוניברסיטת חיפה, חיפה, תשע"ו.

גורן 2013

Goren, Y. 2013. International Exchange during the Late Second Millennium B.C.: Microarchaeological Study of Finds from the Uluburun Ship. In: Aruz, J., Graff, S. and Rakic, Y., eds. *Cultures in Contact: From Mesopotamia to the Mediterranean in the Second Millennium B.C.* New York: 54–61.

גייטס 2011

Gates, M.-H. 2011. Maritime Business in the Bronze Age Eastern Mediterranean: The View from Its Ports. In: Duistermaat, K. and Regulski, I., eds. *Intercultural Contacts in the Ancient Mediterranean: Proceedings of the International Conference at the Netherlands-Flemish Institute in Cairo, 25th to 29th October 2008*. Leuven, Paris and Walpole, MA: 381–394.

גצוב תשע"ה

נ' גצוב, "נהריה ומצד עין טמיר – שני מבנים מבוצרים מתקופת הברונזה התיכונה בגליל המערבי", בתוך מ' אביעם (עורך), "ממגדל נוצרים עד עיר מבצר": מבצרים ומצודות בצפון הארץ מהכנענים ועד צה"ל (ארץ הגליל 3), צמח תשע"ה, עמ' 11–19.

דונן 1939
Dunand, M. 1939. *Fouilles de Byblos I: 1926–1932*. Paris.

דונן 1950
Dunand, M. 1950. *Fouilles de Byblos II: 1933–1938*. Paris.

דוֹתָן 1956
Dothan, M. 1956. The Excavations at Nahariyah—Preliminary Report (Seasons 1954/55). *Israel Exploration Journal* 6: 14–25.

דוֹתָן 1957
Dothan, M. 1957. Some Aspect of Religious Life in Palestine during the Hyksos Rule. *Antiquity and Survival* 2–3: 121–130.

דוֹתָן תשכ"ה
מ' דוֹתָן, "הפולחן בנהריה ובמות כנען", בתוך: מערבו של חוף הגליל – הכינוס התשעה-עשר לידיעת הארץ, ירושלים, תשכ"ה, עמ' 63–75.

דוֹתָן 1992
מ' דוֹתָן, "נהריה – המקדש והבמה מן התקופה הכנענית", בתוך: א' שטרן (עורך), האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ-ישראל 3, ירושלים, 1992, עמ' 1069–1071.

דוֹתָן ובן-תור 1983
Dothan, T. and Ben-Tor, A. 1983. *Excavations at Athienou, Cyprus 1971–1972*. Jerusalem.

דיוור 1998
ו'ג דיוור, גזר: צומת דרכים בארץ-ישראל הקדומה, תל אביב, 1998.

דיוור 2014
Dever, W.G. 2014. The Middle Bronze Age "High Place" at Gezer. *Bulletin of the American Schools of the Oriental Research* 371: 17–57.

דרשן ודרשן תשס"ט
נ' דרשן וג' דרשן, המיתולוגיה הכנענית, תל אביב, תשס"ט.

הוק 1966
Hooke, S.H. 1966. *Middle Eastern Mythology*. Baltimore.

המילטון 1934
Hamilton, R.W. 1934. Tell Abu Hawam. *Quarterly of the Department of Antiquities in Palestine* 3: 74–80.

המילטון 1935
Hamilton, R.W. 1935. Excavations at Tell Abu Hawam. *Quarterly of the Department of Antiquities in Palestine* 4: 1–69.

וויגינס 2007
Wiggins, S. 2007. *A Reassessment of Asherah with Further Considerations of the Goddess*, Piscataway.

וידל 2006
Vidal, J. 2006. Ugarit and the Southern Levantine Sea-Ports. *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 49: 269–279.

ויינשטיין 1975
Weinstein, J.M. 1975. Egyptian Relations with Palestine in the Middle Kingdom. *Bulletin of the American Schools of the Oriental Research* 217: 1–16.

זידן 1980
Seeden, H. 1980. *The Standing Armed Figurines in the Levant*. Munich.

בין תשכ"ח
ש' יבין, "מקדש, מקדשים במזרח הקדום", בתוך: **אנציקלופדיה מקראית ה'**, ירושלים, תשכ"ח, עמ' 304–360.

יוגב 1992
א' יוגב, "נהריה", בתוך: א' שטרן (עורך), **האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ-ישראל 3**, ירושלים, 1992, עמ' 1067–1069.

יון 1992
Yon, M. 1992. Ugarit. In: Freedman, D.N., ed. *Anchor Bible Dictionary*. New York: 695–706.

ינקלביץ 2007
ש' ינקלביץ, "מקורות כלי חרס מיובאים וחלוקי אבן מחפירות תל אבו-הוואם בשנת 2001 כעדות לקשרי סחר ימי בתקופת הברונזה המאוחרת II ב'", עבודת דוקטור באוניברסיטת חיפה, חיפה, 2007.

יסעור-לנדאו ואחרים 2012
Yasur-Landau, A., Cline, E.H., Goshen, N., Marom, N. and Samet, I. 2012. An MB II Orthostat Building at Tel Kabri, Israel. *Bulletin of the American Schools of the Oriental Research* 367: 1–29.

יסעור-לנדאו, קליין וגושן 2014
Yasur-Landau, A., Cline, E.H. and Goshen, N. 2014. Initial Results of the Stratigraphy and Chronology of the Tel Kabri Middle Bronze Age Palace. *Ägypten und Levante* 24: 355–364.

יסעור-לנדאו ואחרים 2018
Yasur-Landau, A., Cline, E.H., Koh, A.J., Ratzlaff, A., Goshen, N., Susnow, M., Waiman-Barak, P. and Crandall, A.M. 2018. The Wine Storage Complex at the Middle Bronze II Palace of Tel Kabri: Results of the 2013 and 2015 Seasons. *American Journal of Archaeology* 122: 309–338.

כוכבי-רייני תשס"ט
צ' כוכבי-רייני, **למך אדוני: מכתבי אל-עמרנה**, ירושלים, תשס"ט.

לאוד 1948
Loud, G. 1948. *Megiddo II: Seasons of 1935–39*. Chicago.

ליונשטם תשכ"ג

ש"א ליונשטם, "בית חבר", בתוך: אנציקלופדיה מקראית ד', ירושלים, תשכ"ג, עמ' 72.

ליונשטם ואחיטוב תשל"ב

ש"א ליונשטם וש' אחיטוב, "ענת", בתוך: אנציקלופדיה מקראית ו', ירושלים, תשל"ב, עמ' 314–318.

לינדר 1981

Linder, E. 1981. Ugarit: A Canaanite Thalassocracy. In: Young, G.D., ed. *Ugarit in Retrospect: Fifty Years of Ugarit and Ugaritic. Symposium held at the University of Wisconsin*. Winona Lake: 31–42.

לרר 2014

י' לרר, "נהריה", חדשות ארכיאולוגיות 126 (2014).

http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=8485 (accessed December 20, 2021).

מזר תשמ"ז

ע' מזר, "מקדשים בתקופת הברונזה התיכונה והמאוחרת ובתקופת הברזל", בתוך: ח' כצנשטין, א' נצר, א' קמפינסקי ור' רייך (עורכים), האדריכלות בארץ-ישראל בימי קדם: מן התקופות הפרהיסטוריות עד התקופה הפרסית, ירושלים, תשמ"ז, עמ' 136–160.

מרקוס 1998

Marcus, E.S. 1998. *Maritime Trade in the Southern Levant from Earliest Times Through the Middle Bronze IIA Period* (Ph.D. diss., University of Oxford), Oxford.

מרקוס 2007

Marcus, E.S. 2007. Amenemhet II and the Sea: Maritime Aspect of the Mit Rahina (Memphis) Inscription. *Ägypten und Levante* 17: 138–190.

נאה 2012

ל' נאה, "כלים זעירים ושבעתנים במקדש הברונזה התיכונה בנהריה: תפקידם ומשמעותם לאור מקומם של כלים זעירים ומורכבים בהקשרי פולחן בברונזה התיכונה", עבודת מוסמך באוניברסיטה העברית בירושלים, ירושלים, 2012.

נגבי 1964

א' נגבי, "צלמיות המתכת הכנעניות בארץ-ישראל ובסוריה", עבודת דוקטור באוניברסיטה העברית בירושלים, ירושלים, 1964.

נמדר, כהן-ויינברגר וצוקרמן 2018

Namdar, D., Cohen-Weinberger, A. and Zuckerman, S. 2018. Towards a New Understanding of MB IIB Cult Practices: Analyses of Seven-Cupped Bowls from the Shrine of Nahariya. In: Shai, I., Chadwick, J.R., Hitchcock, L., Dagan, A., McKinny, C. and Uziel, J., eds. *Tell It in Gath Studies in the History and Archaeology of Israel: Essays in Honor of Aren M. Maeir on the Occasion of His Sixtieth Birthday*. Münster: 723–746.

נתן-יולזרי תש"ע

ש' נתן-יולזרי, "צדק אלהי או צדק ספרותי? עונשה של ענת באפוס 'עלילת אקהת' על פי בחינה ספרותית", מועד – שנתון למדעי היהדות כ' (תש"ע), עמ' 1–20.

סדן 1980

Seeden, H. 1980. *The Standing Armed Figurines in the Levant* (Praehistorische Bronzefunde, Abt. I, Bd. 1). Munich.

עמיצור, בארי וגצוב 2016

י' עמיצור, ר' בארי ונ' גצוב, "תל נהריה", **חדשות ארכיאולוגיות** 128 (2016).
http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=25093 (accessed December 20, 2021).

פולק 1986

Pulak, C. 1986. A Bronze Age Shipwreck at Ulu Burun (Kas): 1984 Campaign. *American Journal of Archaeology* 90: 269–296.

פולק 1988

Pulak, C. 1988. The Bronze Age Shipwreck at Ulu Burun, Turkey: 1985 Campaign. *American Journal of Archaeology* 92: 1–37.

פולק 1998

Pulak, C. 1998. The Uluburun Shipwreck: An Overview. *The International Journal of Nautical Archaeology* 27: 188–224.

פולק 2005

Pulak, C. 2005. Discovering a Royal Ship from the Age of King Tut: Uluburun, Turkey. In: Bass, G.F., ed. *Beneath the Seven Seas: Adventures with the Institute of Nautical*. New York: 34–47.

פולק 2008

Pulak, C. 2008. Uluburun Shipwreck and Late Bronze Age Trade. In: Aruz, J., Benzel, K. and Evans. J.M., eds. *Beyond Babylon: Art, Trade, and the Diplomacy in the 2nd Millennium BC*. New York: 289–305.

פריצ'רד 1975

Pritchard, J.B. 1975. *The Ancient Near East: A New Anthology of Texts and Pictures*, II. Princeton.

צוקרמן 2012

Zukerman, S. 2012. The Temples of Canaanite Hazor. In: Kamlah, J., ed. *Temple Building and Temple Cult* (ADPV 41). Wiesbaden: 99–125.

ציפר תשנ"ח

ע' ציפר, **יונתי בחגוי הסלע: היונה כמשל**, תל אביב, תשנ"ח.

קאסטו תשי"א

מ"ד קאסטו, **האלה ענת: שירי עלילה כנעניים מתקופת האבות**, ירושלים, תשי"א.

קו, יסעור-לנדאו וקליין 2014

Koh, A.J., Yasur-Landau, A. and Cline, E.H. 2014. Characterizing a Middle Bronze Palatial Wine Cellar from Tel Kabri, Israel. *PLoS ONE* 9: 1–15.

קולמייר 2012

Kohlmeyer, K. 2012. Der Temple des Wettergottes von Aleppo. In: Kamlah, J., ed. *Temple Building and Temple Cult* (ADPV 41). Wiesbaden: 55–78.

קלזון 2008

Cluzan, S. 2008. Cyprus an International Nexus of Art and Change. In: Aruz, J., Benzel, K. and Evans, J.M., eds. *Beyond Babylon: Art, Trade, and the Diplomacy in the 2nd Millennium BC*. New York: 311–386.

קמפינסקי 1991

א' קמפינסקי, "ראשיתו של העיור המחודש בעמק עכו הצפוני בתקופת הברונזה התיכונה ב1", **מכמנים 5** (1991), עמ' 21–34.

קמפינסקי 1993

א' קמפינסקי, מגידו: עיר-מדינה כנענית ומרכז ממלכתי ישראלי, תל-אביב, 1993.

קמפינסקי 2002

Kempinski, A. 2002. *Tel Kabri: The 1986–1993 Excavation Seasons*. Tel Aviv.

קמפינסקי, גרשוני ושפטלוביץ 2002

Kempinski, A., Gershuny, L. and Scheftelowitz, N. 2002. Pottery III: Middle Bronze Age. In: Kempinski, A. *Tel Kabri: The 1986–1993 Excavation Seasons*. Tel Aviv: 109–175.

רבן 1986

א' רבן, מיתקנים חצובים לאורך חופו של הגליל המערבי, בתוך מ' ידעיה (עורך), **קדמוניות הגליל המערבי**, המועצה המקומית מטה אשר, עמ' 209–234.

רייני תשכ"ז

א"פ רייני, **המבנה החברתי באוגרית**, ירושלים, תשכ"ז.

רין ורין תשנ"ו

צ' רין וש' רין, **עלילות האלים: כל שירות אוגרית**, פילדלפיה, תשנ"ו.

שפר 1949

Schaeffer-Forrer, C. 1949. *Ugaritica II: Nouvelles études relatives aux découvertes de Ras Shamra*, Paris.

תקצירי המאמרים

1 | בתנועה עם ציידים-לקטים סאב-ארקטיים

אדריאן טאנר

עמ' 1*–23

עבור האיינו (Eeyou), הציידים הקנדיים בני הקריי (Cree) המזרחיים, יציאה לדרך איננה מעבר ממקום אחד לשני בלבד. זוהי תקשורת תכליתית מתמדת עם האדמה ועם בעלי החיים, שבמהלכה הם בוחנים ומשגיחים בשינויים תוך כדי החיפוש אחר הזדמנויות להנות מיבולה. החורפים הם ארוכים – החל באוקטובר ועד יוני – אולם זהו הזמן שבו המסע הוא קל בעבור הצייד העושה שימוש בנעלי שלג או במזחלת רתומה לקבוצת כלבים, שמאפשרים לו להתנייד כמעט לכל מקום, מעל אגמים, נהרות וביצות קפואים. ציידים אלה זהירים בכל הקשור בסכנות החורף הפוטנציאליות, יחד-עם-זאת עונה זו מציעה את התנאים הטובים ביותר עבור ציד; יש צורך בביגוד מתאים לטובת מסע חורף בטוח. קיץ הוא התקופה עבור דיג, ציד ציפורים וליקוט של פירות יער. תנועה בעונה זו על פני היבשה קשה ולכן נעשת ברובה על פני המים כשסירות קאנו קטנות ניתנות לשינוע מאגם אחד לשני. עבור ציידים אלה, התנועה בנוף חיונית הן לצורך התמצאות במרחב והן כאמצעי הובלה.

2 | תנועת בעלי-חיים בתקופת הברונזה והברזל: מסקנות ממחקר דנ"א של חזירים ובקר

מירב מאירי וישראל פינקלשטיין

עמ' 1-7

תקופת הברונזה המאוחרת במזרח אגן הים התיכון התאפיינה בשגשוג כלכלי וקשרי מסחר מפותחים, אך הסתיימה בקריסה גדולה ובהגירה של קבוצות אוכלוסייה אל הלבנט. במחקר זה ניסינו לשפוך אור על תהליכים אלה תוך שימוש בדנ"א קדום של חזירים ופרות כמודל לתנועת בני אדם. לצורך כך אספנו עצמות ושיני חזירים ובקר מישראל ומיוון, שמקורן במכלולים מתקופות הברונזה והברזל. התמקדנו בשני אתרים בישראל: תל מגידו ותל עזקה, ובשני אתרים ביוון: טירינס (Tiryns) ואסינה (Asine). מהתוצאות עולה כי חזירים הועברו מן המרחב האגאי אל הלבנט זמן מה לפני 900 לפסה"נ. טרנסלוקציה זו היא ככל הנראה תוצאה של תנועת קבוצות גויי הים למזרח הים התיכון בתקופת הברזל הקדומה. חזירים הם בעלי חיים נוחים להסעה בים, בהיותם בעלי אחוזי שומן גבוהים ואוכלי-כל, כך שניתן להחזיקם בספינות לאורך זמן.

חזירים אירופיים הובאו ככל הנראה לדרום הלבנט גם בתקופות מאוחרות יותר, למשל בתקופה הרומית-ביזנטית ובמהלך מסעי הצלב. צאצאי החזירים האירופאים נפלטו אל הטבע והשתלטו על האוכלוסייה המקומית, שכיום נושאת כולה חתימה גנטית אימהית אירופאית (=מיטוכונדריאלית), בניגוד להרכב הגנטי המקומי המאפיין חזירים מודרניים מארצות אחרות במזרח התיכון.

בעוד שהחתימה הגנטית של חזירים אפשרה ללמוד על תנועתיות מהאיזור האגאי אל הלבנט, בבקר לא מצאנו עדויות לכך. אנו מסיקים שככל הנראה בקר לא הועבר בדרך הים (לפחות לא במספרים גבוהים שהותירו חותם גנטי). עם זאת, גילינו הראיה המוקדמת בדרום הלבנט להכלאה בין בקר מקומי לבין זבו שמקורו בהודו - בערך ב-900 לפסה"נ. לאור עדויות ארכאולוגיות והיסטוריות על השליטה האימפריאלית המצרית באזור בתקופת הברונזה המאוחרת, אנו מציעים שההכלאה נעשתה בתקופה זו והייתה ניסיון של מצרים להרחיב חקלאות חריש באזור בתקופה של בצורת קשה.

3 | עליה ונפילה:

היחסים בין אדם לחמורים בתקופות הברונזה והברזל בדרום הלבנט

לידר ספיר-חן

עמ' 9-17

חמורים וגמלים מהווים את חיות המשא העיקריות בדרום הלבנט. ביותרם הביא איתו שינויים מהפכניים כלכליים וגם חברתיים – יצירת התמחויות חדשות, קבוצות ומעמדות חדשים וכן שינויים בקשרים ובתנועה האנושית. מאמר זה מתמקד ביחסים של האדם עם חמורים בתקופות הברונזה והברזל, כפי שהם משתקפים במנהגי פולחן וכן בעדות לטיפול בהם. הסקירה מדגימה כי התופעה של הטמנה מכוונת של חמורים תחומה בזמן; ראשיתה עם ביותרם וסופה עם הופעת הגמל החד-דבשתי בדרום הלבנט. הופעתה של חית משא זו הובילה, ככל הנראה, לירידה במעמדו של החמור מחית מסחר משמעותית לחית מסחר משנית וכך גם לשינוי במעמדו הסמלי.

4 | בדרך לעולם הבא? על חידת מבנה אבן מן התקופה הכלקוליתית

גלעד יטאח

עמ' 19-33

לפני כעשרים שנה, במהלך עבודות לתיעול נחל איילון, נחשף מדרום לשדה התעופה בן-גוריון מתקן עגול בנוי אבן. המתקן תועד אך לא נחפר והוצע לזהותו כבאר מים מהתקופה הכלקוליתית. בשנים האחרונות נחפרו שני מבני אבן עגולים בתחומי העיר יהוד, השוכנת כמה ק"מ מצפון-מזרח לשדה התעופה, והחופרים הציעו לזהותם כבארות מים מהתקופה הכלקוליתית. במאמר זה נבקש להציג את תוצאותיה של חפירת בדיקה קצרה שמטרתה היתה לעמוד על טיבו של המתקן ליד שדה התעופה. על פי תוצאות החפירה, יש אכן לתארך את המתקן לתקופה הכלקוליתית אך ייתכן ויש לזהותו כמבנה קבורה ולא כבאר.

5 | בדרך אל העיר: מרכזיותו של היישוב בעין אסור בתקופת הב"ק 1 ב

איתי אלעד ויצחק פז

עמ' 25*–35*

עין אסור הוא אתר פרוטו-היסטורי השוכן בצפון-מזרח השרון. באתר התקיים במהלך האלף הד' לפסה"נ יישוב משגשג שהגיע לשיאו בסוף תקופת הב"ק 1 ב. החפירות רחבות ההיקף שנערכות בימים אלו באתר חושפות לראשונה את עוצמתו של היישוב אשר הגיע לממדי ענק של כ-650 דונם, וניכרים בו סממני תכנון, כגון רחובות וככרות, חלוקה לרובעים, מתקני ניקוז ואף אזורי תעשייה. במאמר זה אנו מתמקדים בהיבט היישובי המאפיין את סביבתו המיידית של האתר עין אסור, זאת בתוך המרחב של צפון השרון. נבחן את עובדת היותו האתר המרכזי והגדול ביותר בסביבתו, שמשך אליו את מרבית אוכלוסיית האזור ומסיבה זו, בין היתר, ניתן להצביע על דלילות יישובית יחסית בקרבתו. למול דגם יישוב זה נבחן אזור נוסף, הוא מערב אגן הירקון-איילון, שבו התקיימו יישובים קטנים רבים בתקופת הב"ק 1 ב, אך לא נמצא ולו יישוב אחד גדול ומרכזי ששאב אליו את אוכלוסיית האזור. על בסיס ההשוואה בין דגמי יישוב אלו ברצוננו להצביע על עין אסור כיישוב המראה סממנים ראשוניים של עיור, זאת כבר במהלך תקופת הב"ק 1 ב במישור החוף של ארץ-ישראל.

6 | אמבטי ישיבה הלניסטית בחוות חקלאיות חשמונאיות

אברהם ש' טנדלר

עמ' 37*–49*

אמבט הישיבה ההלניסטית הוא מתקן רחצה קטן ורדוד שבו ישב המתרחץ על מדרגה ושפך על עצמו או נשפכו עליו מים חמים שנאגרו סביב ירכיו. מתקנים אלו שימשו בעולם ההלניסטי לרחצה והיגינה בבתי מרחץ ציבוריים ובבתים פרטיים בין המאה ה' למאה הב' לפסה"נ. בארץ ישראל הם נמצאו במגוון אתרים המאוכלסים על ידי הקבוצות האתניות השונות של אותה תקופה. המאמר מציג תשעה אמבטי ישיבה מהתקופה ההלניסטית המאוחרת/החשמונאית שנחפרו לאחרונה בשני בתי חווה באזור מודיעין ודן בהקשר החקלאי שלהם ובזיקה אפשרית לרחצת היטהרות היהודית.

7 | "שוד ושבר": סחר עתיקות בתקופה האסלאמית הקדומה

חגית טורגה

עמ' 35–45

בחורף 2012 נערכה חפירה ארכאולוגית בסמוך ומדרום למסגד הלבן ברמלה, טרם הקמתו של קניון עזריאלי. בחפירה נחשף מבנה מגורים נרחב מן התקופה הפאטימית. ממצאים שונים שנתגלו במהלך החפירה מעידים על עזיבה חפוזה של מבנה זה, אפשר כתוצאה מרעידת האדמה של שנת 1068. באחד החדרים נתגלה פסלון אושבתי, המתוארך על סמך מקבילות לשושלת 27, מן המאה ה' לפסה"נ. מספר שברי פסלונים דומים משושלת 27 נתגלו במכלולים מן התקופה הפאטימית בחפירות בקהיר. מרבית הקברים משושלת 27 מצויים בבתי הקברות של סקארה ואבו-סיר. הקברים הותקנו בין קברים משושלות קודמות, ותכולתם כללה פסלונים אושבתי רבים. חלק ניכר מן הקברים האמורים נשדד ורק מיעוטם נתגלו חתומים. עדויות שהותירו אחריהם השודדים מתארכות את מרבית פעילות השוד לתקופה האסלאמית הקדומה ובפרט לתקופה הפאטימית. דומה שפעולות השוד נעשו בתמיכת השלטון ומטרתן היתה אספקת אבנים לבניה ולצדה נתקיים עסק משגשג של שוד עתיקות לצורך מכירתן כקמעות וכתרופות.

8 | בין המצודה והמקדש: על מנהל ופולחן בחוף נהריה

רון בארי, נמרוד גצוב ויאיר עמיצור

עמ' 47–66

תל נהריה ממוקם בגדה הדרומית של נחל געתון, כ-300 מ' מזרחית לחוף הים התיכון, בנקודה ששלטה על מעגן קטן באלף השני לפסה"נ. בחלק הצפוני של התל נחשפו לאחרונה שרידים של שלוש מצודות מנהליות מתקופת הברונזה המאוחרת שנבנו מעל למצודה מתקופת הברונזה התיכונה. שלושת המבנים נחרבו בזה אחר זה במהלך תקופת הברונזה המאוחרת ב'. כ-600 מ' מצפון לתל נחשף מקדש כנעני מתקופת הברונזה התיכונה. המקדש שנחפר בעבר, כולל אזור פולחני פתוח הצמוד למקדש מקורה. בין המנחות שנמצאו במקום בולטות צלמיות מיניאטוריות של בעלי חיים מבויתים בדמות יונים, כבשים, ופרים שהיה נהוג להקריבם במסגרת הפולחן הכנעני.

בנוסף נמצאו מספר צלמיות של אלות כנעניות חצי עירומות. חפצי הפולחן שהוקדשו במקדש מאירים את הקשר היבשתי שלו וזיקתו לעורף החקלאי של המצודה. המנחות של המקדש מייצגות אלות פריון נשיות, את העדרים ואת יוני הבית. יתכן שהדגשת המאפיינים המיניים של הצלמיות והנחת פסלוני בעלי החיים המבויתים לצדן, מלמדים על תפילותיה של אותה החברה, חברה שתושביה חקלאים, יושבי קבע שביקשו לשלוט בטבע ובפריו.

9 | רצפות הצדפים במצד חשביהו: מסורת אדריכלית מקומית?

דניאל עין-מור, מיכל מרמלשטיין ופדריקו קוברין

עמ' 51*–74*

מפלסי רצפה המורכבים מצדפים מסוג נעמיות ומתקנים המרוצפים בצדפים אלו מוכרים ממספר מצומצם יחסית של אתרים בדרום הלבנט. השימוש בצדפים לריצוף מתקנים תועד באזור זה כבר החל מתקופת הברונזה התיכונה אבל מופיע בעיקר בשכבות יישוב שתוארכו לשלהי תקופת הברונזה המאוחרת ולתקופת הברזל א' (מאות 12–13 לפסה"נ). ב-1960 נתגלו שרידי רצפת צדפים במצד חשביהו, מצודה מאסיבית משלהי תקופת הברזל השוכנת במישור החוף הדרומי, במרחק של כ-1.7 ק"מ מדרום ליבנה-ים.

במהלך עונת החפירות הרביעית באתר זה נתגלה בסמוך לשער המצודה חדר המרוצף כולו בצדפים. למיטב ידיעתנו, רצפות הצדפים שנתגלו במצד חשביהו מהוות מופע ייחודי של אלמנט אדריכלי זה, באתרים המתוארכים לשלהי תקופת הברזל באזור ארץ ישראל. רצפות צדפים בעלי מאפיינים זהים לאלו שנתגלו במצד חשביהו מוכרות ממספר אתרים הפזורים לאורך החופים הדרומיים של חצי האי האיברי. מקובל כיום במחקר לזהות אתרים אלו כמושבות פיניקיות המתוארכות מהמאה ה'ט' ועד למאה ה'ו' לפסה"נ. במאמר זה אנו סוקרים בקצרה סדרה של אתרים מדרום הלבנט ומדרום חצי האי האיברי שבחפירתם נתגלו מפלסי רצפה ומתקנים המרוצפים בצדפים. סקירה זו משמשת כרקע לשאלה בבסיס המאמר: האם רצפות הצדפים במצד חשביהו מבטאות המשכיות של מסורת אדריכלית מקומית או עדות להשפעה ו/או קשרים בין-תרבותיים בשלהי תקופת הברזל עם אתרים בדרום חצי האי האיברי?

10 | "זבל של האחד אוצר לאחר": סיפורה של ספינה רומית מקיסריה

יעקב שרביט ובריד'גיט בקסטון

עמ' 75*–91*

חפירות וסקרים ארכאולוגיים תת-ימיים בנמל קיסריה החלו בשנת 1975, בהובלת אבנר רבן ז"ל ונמשכו ברציפות לאורך כמעט ארבעה עשורים. הדעת נותנת שאחרי תקופה כה ארוכה של מחקר ארכאולוגי תת-ימי בנמל וסביבתו לא יהיה עוד הרבה מה לחדש ושהרוב כבר נמצא ונחקר. סופת ים חזקה שהתחוללה בשנת 2010 גרמה לשינוי משמעותי בקרקעית הים בקיסריה, כמויות גדולות של חול הוסרו והוסעו מקרקעית הים הרדודה במקומות רבים נותר כיסוי דק של חול ומאז אותו אירוע גם סערות קלות גורמות לחשיפה משמעותית מחול של שטחים נרחבים בקרקעית ולגילויים של ממצאים עתיקים. בסערה שהתרחשה בחודש מרץ 2016 הוסר כיסוי חול בעובי כ-3–4 מ', נחשף בור גדול ועמוק (מידות: כ-70×40 מ') מעברו החיצוני של שובר הגלים הצפוני. על גבי התשתית הקשה (כורכר וחרסית) שבתחתית אותו בור התגלו אלפי ממצאים עתיקים המלמדים על ספינה רומית מאוחרת שנטרפה במקום. במשך כשנתיים נערכו פעולות למיפוי, תיעוד והצלת הממצאים על ידי היחידה לארכאולוגיה ימית של רשות העתיקות בשיתוף סטודנטים וחוקרים מאוניברסיטת רוד איילנד, אוניברסיטת ג'רונה (ספרד), ואוניברסיטת זגרב (קרואטיה).

עוגן ברזל גדול (גובהו 3 מ' ואורך כל זרוע כ-5.1 מ') בו משולב מטה העוגן שנשבר בחציו נמצא בחלק המערבי של הבור, דבר המעיד כי צוות הספינה ניסה לעגון במקום או לעצור את הספינה מפני סחיפתה מזרחה ודרומה אל הסלעים ושובר הגלים המשני. מקומם של אלפי החפצים השייכים למטען ולגוף הספינה מעידים כי היא התהפכה ונסחפה מזרחה אל הסלעים ושובר הגלים, ולאורך נתיב זה נמצאו החפצים כבדי המשקל, מגוון גדול של חפצים עתיקים עשויים מתכות שונות סגסוגת נחושת, ברונזה, ברזל ועופרת במשקל מאות ק"ג. בין הממצאים שנתגלו ניתן לזהות שלוש קבוצות חפצים:

- א. כלים תמימים ששימשו למסחר: נרות שמן, צלחות, מאזניים לשקילה, מסגרות מראות מעופרת ועוד.
- ב. חומרי גלם וחפצים למחזור: גושי זכוכית גולמית במשקל כ-150 ק"ג, בצבעים שונים, זו הפעם הראשונה בארץ בה מתגלים גושי הזכוכית הגולמית במטען ספינה

(במכלול ארכאולוגי מתוארך) יחד עם חפצים רבם אחרים הניתנים לתיארוך. ומאות שברים של שברי פסלים בגודל טבעי וכלים שנועדו למחזור. ג. חפצים ששימשו בספינה או לבניית הספינה: מסמרים, מחברים, משאבות וצינורות שפוליים, תנור עופרת ששימש לבישול בספינה, עוגני ברזל במידות שונות ומטות ברזל של עוגנים, פחי עופרת ששימשו לציפוי קרקעית הספינה ועוד.

בין הממצאים שאפשרו את תיארוכה של הספינה לתחילת המאה ה'לסה"נ היו שני גושי מטבעות במשקל כ-10 ק"ג כל אחד שאוחסנו בקנקנים וקיבלו את צורת הקנקן ואלפי מטבעות נוספים שנמצאו מפוזרים בקרקעית. כמה מהממצאים ממתען הספינה הצביעו על בתי מלאכה באזור נמל אוסטיה, מערב איטליה. לאור הממצאים יש להניח כי מדובר בספינת סוחר שפרקה מטען בנמל קיסריה וכן העמיסה מטען של מתכת למחזור וזכוכית גולמית ובדרכה החוצה נקלעה למצוקה ונטרפה במקום. ספינות הסוחר הרומיות שהפליגו ממערב איטליה למזרח הים היו לרוב בנפח של כ-70–200 טון, ומאחר ונמצאו ממצאים במשקל של כ-1–1.5 טון יש להניח כי יש עוד חלקים רבים מהמטען באתר. מלבד זאת הרי שכמה מהממצאים שופכים אור חדש אודות המערכות התפעוליות בספינה ובדרך עקיפה גם על אודות מצבו של הנמל התקופה זו.

11 | הפעילות הימית ביפו בתקופה הממלוכית והעות'מנית הקדומה: עדות כלי החרס מרמלה

עדנה שטרן

עמ' 93*–115

בתקופה הממלוכית וראשית התקופה העות'מנית (מאה י"ד ועד לשלהי המאה הי"ז), יפו לא הייתה מיושבת. העיר הצלבנית על ביצוריה עמדה בחורבנה ויפו לא התקיימה כעיר. בחפירות ארכאולוגיות נרחבות שנערכו ביפו מטעם רשות העתיקות החל משנות התשעים של המאה הקודמת נמצא ממצא חומרי מועט מפרק זמן זה: מספר קברים, מספר מטבעות וכחמישה שברי כלי חרס. אמנם המקורות ההיסטוריים מזכירים שעולי רגל וסוחרים איטלקיים פקדו את נמל יפו, וכן שחיל משמר של הממלוכים שמר על המקום. אך כאמור, לא נמצאו שרידי תרבות חומרית לאותה פעילות ימית ביפו. את

העדות הארכאולוגית לפעילות הימית ביפו יש לחפש מספר קילומטרים מזרחה, ברמלה. שם, במסגרת חפירות ההצלה הרבות שערכה רשות העתיקות נמצאו בין שרידי העיר הממלוכית גם קערות מזוגות מיובאות. נראה שיש לקשור את כלי יבוא אלה עם סוחרים ונציגים שעסקו בסחר בכותנה במרכז הכלכלי-מסחרי החשוב של רמלה ובסביבתה הכפרית. עדות מאוחרת יותר מן המאה הי"ח מתארת סוחרים צרפתיים שסחרו דרך נמל יפו, אך 25 התגוררו ברמלה וניהלו משם את עסקיהם בשל חוסר הביטחון ביפו. עדות זו יכולה ללמד שגם במאות השנים שקדמו לכך העדיפו הסוחרים האירופאים שסחרו דרך נמל יפו להתגורר ברמלה; זאת לאור העובדה שיפו לא הייתה מבוצרת וסבלה מפשיטות של שודד-ים. נראה, אם כן, שאת העדות הארכאולוגית לפעילות הימית בנמל יפו ניתן למצוא במחקר כלי החרס מרמלה. הקערות המזוגות שיובאו בעיקר מאיטליה, אך גם מספרד ומסין, שכיחות במכלולי כלי החרס מן התקופות הממלוכית והעות'מנית הקדומה שנחשפו בחפירות רמלה, ודומה שהן הגיעו לעיר עם אותם סוחרים אירופאים. ממצא זה והתובנות הנגזרות ממנו מהווים עדות עקיפה לפעילות הסחר הימי בנמל יפו בפרק זמן זה.